

The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

Για μια ορατή αρχαιότητα. Μεθοδολογία, χρήσεις και λειτουργίες του χάρτη της Ελλάδας του Νικόλαου Σοφιανου

Γιώργος Τόλιας

doi: [10.12681/er.31](https://doi.org/10.12681/er.31)

To cite this article:

Τόλιας Γ. (2005). Για μια ορατή αρχαιότητα. Μεθοδολογία, χρήσεις και λειτουργίες του χάρτη της Ελλάδας του Νικόλαου Σοφιανου. *The Gleaner*, 25, 9–49. <https://doi.org/10.12681/er.31>

ΓΙΑ ΜΙΑ ΟΡΑΤΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Μεθοδολογία, χρήσεις και λειτουργίες τοῦ χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Νικόλαου Σοφιανοῦ

Καθὼς ἀλλάζουσι βλα, ἀλλάξε κι ἡ πολυμήχανη Ἑλλάδα
τὴν ὄψη τῆς ὁποίας, Σοφιανέ, ἐσὺ ἀνασταίνεις.
Τώρα τὴν ἀληθινὴ μορφὴ τῆς, μήτε βλεθρὸς ποτὲ μήτε ἡ ὄργη τοῦ Δία
δὲν θὰ μπορέσουν στὸ ἐξῆς νὰ ἀφανίσουν. ¹

Faustus Buturinus Veronensis, c. 1545

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΧΟΥΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΘΕΙ ἀρκετὲς μελέτες γιὰ τὴς ἀναγεννησιακὲς χαρτογραφικὲς ἀναπαράστασεις τοῦ ἱστορικοῦ χώρου καὶ ἔχουν διερευνηθεῖ ποικίλες ὀψεις τοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτισε ἡ χαρτογραφία —(τὸ μάτι τῆς ἱστορίας) ὅπως τὴν ὄρισε ὁ Ortelius στὰ 1570— ὡς μέσο ἀναπαράστασης καὶ ὀργάνωσης τῆς ἱστορικῆς γνώσης.² Στὸ κείμενο

Πολλὰ εἶναι τὰ χρέη μου πρὸς τὸν Φίλιππο Ἡλιού, ἀπὸ τὸν καιρὸ ἤδη τῆς σύνταξης τῆς διατριβῆς μου, χρέη ποὺ δὲν παραγράφονται. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ καὶ ἡ δημοσίευση ὀρισμένων πρώτων παρατηρήσεων γύρω ἀπὸ τὸν χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Σοφιανοῦ («Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ἔρια τοῦ ἑλληνισμοῦ», *Τὰ Ἱστορικά* 28-29 (1998), 3-30, εἰδικότερα στὶς σελίδες 16-18).

Στὴν ἔρευνα πολὺτιμη στάθηκε ἡ συμπαράσταση τῆς Ἀλικίας Ἀσβεστᾶ, τοῦ Δημήτρη Λούπη, τοῦ Κωνσταντίνου Στάικου, τοῦ Στάθη Φινόπουλου καὶ τοῦ Χρήστου Ζαχαράκι τοὺς ὁποίους θερμὰ εὐχαριστῶ.

1. *Omnia mutantur, mutata est Graecia solers, / in faciem redigis quam, Sophiane, suam; / nunc vera effigies, quam nec Jovis ira, nec aestus, / nec poterit posthac ulla abolere dies.* Ἐπίγραμμα τοῦ Faustus Buturinus Veronensis γιὰ τὸν χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Σοφιανοῦ, δημοσιευμένο στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς στὸν χάρτη τοῦ Nicolaus Gerbel, *In Descriptionem Graeciae Sophiani Praefatio*, Βασιλεία, Oporin, 1545 (βλ. ἐδῶ Κατάλογος, ἀρ. 5) ἀλλὰ καὶ στὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ, Ρώμη, 1552 (Κατάλογος, ἀρ. 10).

2. Βλέπε Patric Gauthier Dalché, «L'espace de l'histoire: le rôle de la géographie dans les chroniques universelles», στὸ J.-P. Genet (ἐπιμ.), *L'Historiographie médiévale en Europe, Actes du colloque organisé par la Fondation Européenne de la Science au Centre de Recherches Historiques et Juridiques de l'Université de Paris, du 29 mars au 1er avril 1989*, Παρίσι 1991, σ. 287-300. Nathalie Bouloux, *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*, Τύρνουστ, Brepols, 2002. Sebastiano Gentile, *Firenze e la scoperta dell'America. Umanesimo e geografia nel'400 fiorentino*, Φλωρεντία, Leo Olski, 1992. Γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. George Tolias, «Maps in Renaissance Libraries and Collections», στὸ David Woodward (ἐπιμ.), *Cartography in the*

που ακολουθεῖ θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν ἔντυπο ἐπιτοίχιο χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Νικόλαου Σοφιανοῦ,³ πού πρωτοτυπώθηκε στὴ Ρώμη ἀπὸ τὸν Antonio Blado στὰ 1540, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ διερευνηθεῖ ἡ μεθοδολογία καὶ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ ἔργου, καθὼς καὶ ἡ ἀπήχηση τοῦ στὸν κόσμο τῶν οὐμανιστῶν τοῦ 16ου αἰώνα.

Καρπὸς τῶν πατριωτικῶν καὶ παιδαγωγικῶν ἐνασχολήσεων τοῦ κατασκευαστῆ του, ἀλλὰ κυρίως ἔκφραση ἑνὸς οἰκουμενικοῦ πνεύματος — γνήσια οὐτοπικοῦ ἀπὸ πολλὰς πλευρὲς του —, ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ ἐξέφραζε τὸ ἰδιότυπο ἐκεῖνο κλίμα τοῦ ἀρχόμενου 16ου αἰώνα, πού ἀποσκοποῦσε νὰ συνδέσει τὴν ἀρχαιότητα μὲ τὴν νεωτερικότητα, τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν Ρώμη,

European Renaissance, The History of Cartography, τ. III, University of Chicago Press (ὑπὸ ἐκδόση).

3. Γιὰ τὴν σχετικὴ μὲ τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ βιβλιογραφία βλέπε ἐδῶ τὸν Κατάλογο. Γιὰ τὸν Νικόλαο Σοφιανό, βλ. H. Hodus, *De Graecis illustribus*, Λονδίνο 1742, σ. 309-11. Ἀνδρέας Μουστοξύδης, «Νικόλαος Σοφιανός», *Ἑλληνομνήμων* 4 (Ἀπρίλιος 1843), 236-56, καὶ 5 (Μάιος 1843), 257-64. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou Description Raisonnée des Ouvrages Publiés en Grec par des Grecs au XVe et XVIe siècle...*, I, Παρίσι 1885, σ. clxxxvii-cxciv. Evro Layton, «Nikolaos Sophianos, fl. 1533-1552», στὸ *The Sixteenth Century Greek Book in Italy: Printers and Publishers for the Greek World*, Βενετία, Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, ἀρ. 16, 1994, σ. 460-72, καὶ τῆς ἰδίας, «The History of a Sixteenth-Century Greek Type Revised», *The Historical Review* 1 (2004), 35-50. Λεῖπει πάντοτε μιὰ συνολικὴ μελέτη ἀφιερωμένη στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ἔργο του, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ διάφορα ἀποσπασματικὰ μελετήματα νὰ μὴν ἐπικοινωνοῦν πάντοτε μεταξύ τους καὶ νὰ παρατηροῦμε συχνὰ ἐπαναλήψεις ἐσφαλμένων πού ἀπὸ καιρὸ ἔχουν διορθωθεῖ. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Robert W. Karrow, Jr., υἱοθετώντας τὶς παρερμηνεῖες παλαιότερων πηγῶν τοῦ Fabricius (1711-54, 11:174), ἀναφέρει ἕνα δοκίμιο ἀρχαίας ἐλληνικῆς πολεμικῆς μηχανικῆς, γραμμένο ἀπὸ τὸν Σοφιανό καὶ ἀφιερωμένο στὸν Lellium de Valle, τὸ *Librum de re militari & instrumentis bellicis vetustate attritum*, χειρόγραφο πού φυλάσσεται στὴ Φλωρεντία. Ἕνα ἀντίγραφο τοῦ ἰδίου δοκιμίου πού φυλάσσεται στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη (Ms Zannetti, 339) περιλαμβάνει καὶ μιὰ ἀφιερωματικὴ ἐπιστολή, στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ μετάφραση πού ἐκπόνησε ὁ Ἕλληνας λόγιος Ἰωάννης Σοφιανός στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα. Βλ. Μουστοξύδης, «Νικόλαος Σοφιανός», ὁ.π., σ. 259-261 καὶ Robert W. Karrow, Jr., «Nicolaos Sophianos, Soffiano Sophianos», στὸ *Mapmakers of the Sixteenth Century and their Maps: Bio-Bibliographies of the Cartographers of Abraham Ortelius, 1570*, Newberry Library/Speculum Orbis Press, 1993, σ. 495-99. Ἡ Evro Layton ἀποδίδει τὴν ἐκδόση τοῦ «Θρήνου» τοῦ Ἐπαρχου στὸν ἴδιον τὸν Ἐπαρχο, στὸν ὁποῖο ὁ Σοφιανός δάνεισε τὰ τυπογραφικὰ του στοιχεῖα, λόγῳ τῆς ἀπουσίας τοῦ τελευταίου στὴν Ἑλλάδα («The History...», ὁ.π.). Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Σοφιανός εἶχε ἐπιστρέψει στὴ Βενετία τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1543, ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδόση τοῦ «Θρήνου» τοῦ Ἐπαρχου.

τὴν ὀρθοδοξία μὲ τὸν καθολικισμό.⁴ Τὸ ἔργο πρότεινε ἕνα ἀναλυτικὸ χαρτογραφικὸ πανόραμα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, κι ἔγινε εὐθὺς κατανοητὸ ὡς ἕνας μείζων ἀρχαιογνωστικὸς πανδέκτης τῆς Ἑλλάδας. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἔτυχε μιᾶς ἐξαιρετικῆς ὑποδοχῆς καὶ γνώρισε πολλὰς καὶ συχνὰς ἐπανεκδόσεις καὶ ἀντιγραφές, ἀκόμη καὶ κλεψίτυπες ἐκδόσεις κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σαράντα χρόνων ποὺ ἀκολούθησαν τὴν πρώτη του ἐμφάνιση. Τέλος καθιερώθηκε ὡς μέρος τῆς οὐμανιστικῆς κληρονομιάς, καθὼς συμπεριλήφθηκε στὸν ἱστορικὸ ἄτλαντα τοῦ Ortelius, τὸ *Parergon* (Ἀμβέρσα 1579 κ.έ.).

Προῖόν καὶ ταυτόχρονα συντελεστής τῆς ἀναβίωσης τῶν ἐλληνικῶν κατὰ τὸν 16ο αἰώνα,⁵ ὁ χάρτης ἐμφανίστηκε κατὰ τὴν κορυφωση τῆς («Μάχης τῶν Ἑλληνικῶν»), αὐτῆς τῆς θεολογικῆς ἔριδας ἀνάμεσα σὲ καθολικοὺς καὶ διαμαρτυρόμενους γύρω ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῶν ἐλληνικῶν ὡς κύριας γλώσσας τῶν Γραφῶν.⁶ Ἐτσι, ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ οὐμανισμό τοῦ Βατικανοῦ ποὺ τὸν ἐξέθρεψε γιὰ νὰ ἀπορροφηθεῖ κυρίως ἀπὸ τὰ περιβάλλοντα ἐκεῖνα ποὺ πρόσκειντο στὴ Μεταρρύθμιση.

Ὁ Χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ συνοδεύτηκε ἀπὸ ἕνα πλούσιο συμπληρωματικὸ ἐνισχυτικὸ ὑλικό, ἕναν συγκριτικὸ πίνακα τῶν μετονομασιῶν τῶν ἀρχαίων τοπωνυμίων μὲ ἀριθμητικὰς παραπομπὰς στὸν χάρτη,⁷ καθὼς καὶ μιὰ ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ περιγραφή τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ποὺ συνέταξε ὁ προτεστάντης ἐλληνιστῆς Nicolaus Gerbel (Βασιλεία, πρώτη ἐκδο-

4. Βλ. Denis Cosgrove, «Globalism and Tolerance in Early Modern Geography», *Annals of the Association of American Geographers*, 93/4 (2003), 852-870. Γιὰ τὶς ἐπαφὰς ἀνάμεσα στὴν ὀρθοδοξία καὶ τὸν καθολικισμό, βλ. Deno J. Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: two worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance: studies in ecclesiastical and cultural history*, Χάμπτον, Κοννέκτικατ, Archon Books, 1966.

5. Γιὰ τὶς ἐλληνικὰς σπουδὰς στὴν Ἀναγέννηση, βλ. Anthony Grafton and Lisa Jardine, «The New Subject: Developing Greek Studies», στὸ *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*, Λονδίνο, Duckworth, 1968. Carlotta A. Dionisiotti and Anthony Grafton, *The Uses of Greek and Latin: Historical Essays*, Λονδίνο, The Warburg Institute, University of London, 1988.

6. Βλ. Jean Michel Saladin, *La Bataille du Grec à la Renaissance*, Παρίσι, Les Belles Lettres, 2000.

7. *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis*, a N. Sophiano iam aeditae..., βλ. ἐδῶ, Κατάλογος, ἀρ. 2.

ση 1545, δεύτερη επανυξημένη έκδοση 1550).⁸ Τò συνοδευτικό αυτό έργο περιλαμβάνει εΐκοσι μία φανταστικές εΐκόνες τών άρχαίων έλληνικών πόλεων που φιλοτέχνησε ο Meister Christoph (Christoph Schweicker) άπό τò Στρασβοϋργο,⁹ καθώς και έναν αναλυτικό πίνακα τών τοπωνυμίων του χάρτη. "Όπως ο χάρτης του Σοφιανού, έτσι και τὰ συνοδευτικά «έξαρτήματά» του γνώρισαν αξιόλογη διάδοση και επέδρασαν στην συγκρότηση τής έλληνικής άρχαιογνωσίας.¹⁰

Πηγές και περιεχόμενο

Ό Σοφιανός δηλώνει τες πηγές του έργου του πάνω στον χάρτη, στην άφιερωματική προσφώνησή του προς τόν αναγνώστη: πρώτα οί άρχαίοι έλληνες γεωγράφοι και ιστορικοί, ο Ήρόδοτος, ο Θουκυδίδης, ο Στράβων και ο Παυσανίας, έπειτα οί άκριβέστεροι νεότεροι χάρτες, χειρσαίοι και, ιδίως, ναυτικοί, και τέλος ή Γεωγραφία του Πτολεμαίου με έμφαση στον μεγάλο αριθμό χειρογράφων του έργου που συμβουλευθήκε. Πράγματι, ή χαρτογραφική βάση του Σοφιανού είναι ο Πτολεμαΐος: τò περίγραμμα, ή απεικόνιση του άνάγλυφου, τò δίκτυο τών ποταμών και ή έσωτερική διαίρεση σε χώρες ή φυλές, όλα άντλοϋνται άπό την Γεωγραφία του Πτολεμαίου. Ό Σοφιανός συγκράτησε άκόμη τò πτολεμαϊκό γεωγραφικό μήκος και πλάτος καθώς και τή διαίρεση του γεωγραφικού πλάτους σε κλιματικές ζώνες. Όστόσο, ο Σοφιανός άπομακρύνεται άπό τò περιφερειακό πρότυπο τής άρχαίας Έλλάδας που ακολουθεΐ ο Πτολεμαΐος και οί άρχαίοι έλληνες γεωγράφοι και προτεΐνει έναν νέο περιφερειακό όρισμό. Πράγματι, ενώ ή Έλλάδα του Πτολεμαίου, του Στράβωνα και τών ύπολοίπων γεωγράφων τής άρχαιότητας εκτείνεται έως τήν Ήπειρο και τήν Μακεδονία, ή Έλλάδα του Σοφιανού περιλαμβάνει όλη τήν Βαλκανική χερσόνησο, τήν δυτική Μικρά Άσία και τò ανατολικό τμήμα τής Καλαβρίας. Προκειμένου να στήσει τόν χάρτη του, ο Σοφιανός συνέδεσε τούς δύο τελευταίους πτολεμαϊκούς χάρτες τής Εϋρώπης

8. Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani, Praefatio..., Βασιλεία, Oporin, 1545. Δεύτερη επανυξημένη έκδοση, 1550. Βλ. έδω, Κατάλογος, άρ. 5, 8 και 24.

9. Πρόκειται για τες άκόλουθες 21 ξυλογραφημένες άπόψεις, 80 x 125 χιλ. ή καθεμία: Tarentum, Athenae, Thebae, Megara, Delphi, Amphissa, Calydon, Actium, Argos Amphilochium, Dodona, Thessalonice, Tempe, Larissa, Lamia, Corinthus, Argos, Lacedaemon, Messene, Olympia, Pellene και Megalopolis.

10. Για τες εκδόσεις και τες επανεκδόσεις του χάρτη και τών έξαρτημάτων του, βλ. έδω τόν κατάλογο εκδόσεων.

(Tabulae Europae IX και X), που καλύπτουν τις περιοχές που κείνται νοτίως του Δούναβη, προσέθεσε τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ πρώτου πτολεμαϊκοῦ χάρτη τῆς Ἀσίας (πού καλύπτει τὴν Μικρὰ Ἀσία), καθὼς κι ἓνα μικρὸ τμήμα τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἄκρου τοῦ χάρτη τῆς Ἰταλίας (Tabula Europae VI).

Ἡ σημαντικότερη ἀνανέωση πού προτείνει ὁ Σοφιανὸς ἀφορᾷ στὸν πλοῦτο τῶν τοπωνυμίων. Ἐνῶ οἱ χάρτες τοῦ Πτολεμαίου ἀποδίδουν τὴν γεωγραφικὴ πραγματικότητα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα, ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ ἀγκαλιάζει ὅλη τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ ἀντὶ τῶν 1.100 τοπωνυμίων τοῦ Πτολεμαίου, προτείνει ἓναν ἀριθμὸ πού ξεπερνᾷ τὶς 2.000. Πέραν τῶν τοπωνυμίων τοῦ Πτολεμαίου, ὁ Σοφιανὸς παραθέτει καὶ ὅσα συνάντησε στὶς διάφορες ἀναγνώσεις του. Ἀπὸ τὶς προσθῆκες αὐτὲς οἱ περισσότερες προέρχονται ἀπὸ ἑλληνες καὶ λατίνους συγγραφεῖς, καθὼς καὶ ἀπὸ βυζαντινοὺς σχολιαστὲς ἀρχαίων ἔργων, ὅπως ὁ Στέφανος Βυζάντιος καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης. Ἀνάμεσα στὶς πηγές του, σημαντικὴ θέση κατέχει ὁ Πausanias, πηγὴ τὴν ὁποία δὲν εἶχαν ἐκμεταλλεῦτεῖ ἕως τότε οἱ ἀρχαιογνώστες λόγιοι. Ἡ συνδρομὴ τοῦ Πausanias, πού ἀναφέρεται ρητὰ στὴν προσφώνηση, διαπερνᾷ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου, καθὼς ὁ τίτλος του —*Totius Graeciae Descriptio*— παραπέμπει στὸ *Graeciae Descriptio*, τίτλο τῆς μετάφρασης στὰ λατινικὰ τοῦ Ἑλλάδος *Περιήγησις* τοῦ Πausanias.¹¹ Τέλος, ἡ συνδρομὴ τοῦ Πausanias εἶναι ἐμφανὴς καὶ στὴ διασπορὰ τοῦ τοπωνυμικοῦ πλοῦτου τοῦ χάρτη: αὐτὴ εἶναι πολὺ πυκνότερη στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες πού καλύπτονται ἀπὸ τὴν περιήγησις τοῦ Πausanias.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ χρῆσις τῶν ἑλληνικῶν στοιχείων στὸν χάρτη. Ὅλα τὰ τοπωνύμια παρατίθενται στὴ λατινικὴ, μὲ ἐμφανὴ τὴν προσπάθεια ἀπόδοσης τῆς ἑλληνικῆς ἐκφορᾶς τους, ὥστόσο οἱ ὀνομασίες τῶν χωρῶν καὶ τῶν θαλασσῶν δίνονται ἐκ παραλλήλου καὶ στὴν ἑλληνικὴ.¹²

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ τὸ χρονολογικὸ εὔρος πού καλύπτουν τὰ

11. Εἶναι πράγματι ἀξιοπρόσεκτο τὸ περιορισμένο ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγεννησιακῶν λογίων καὶ ἀρχαιοδιδῶν γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Πausanias. Βλ. Sebastiano Gentile, *Firenze e la scoperta dell'America* (ἐδῶ, σημ. 2), σ. 111. Γιὰ τὴν τύχη τοῦ Πausanias κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα, βλ. Aubrey Diller, «Pausanias in the Middle Ages», *Transactions of the American Philological Association* 87 (1956), 84-97 καὶ «The Manuscripts of Pausanias», ὁ.π. 88 (1957), 169-188· καὶ τὰ δύο ἄρθρα συμπεριλαμβάνονται στὸ ἔργο τοῦ ἰδίου, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Ἀμστερνταμ, Hakkert, 1983, σ. 149-182.

12. Τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα πού χρησιμοποιήθηκαν στὶς πρώτες σωζόμενες ἰταλικὲς ἐκδόσεις εἶναι τὰ κεφαλαῖα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού σχεδίασε ὁ Σοφιανός, γνωστὰ ὡς Cervini 1.

τοπωνύμια του χάρτη. "Όλα τὰ δεδομένα πού ἐγγράφονται σέ αὐτὸν ἀφοροῦν στὴν ἀρχαιότητα, ὥστόσο δὲν ἀναφέρονται σέ μία ἱστορική περίοδο, ἀλλὰ καλύπτουν ἓνα εὐρὸ φάσμα, ἀπὸ τοὺς μυθικούς χρόνους (Ἀργοναυτική Ἐκστρατεία, Τρωικός Πόλεμος) ἕως τοὺς ὕστερους ρωμαϊκούς. Ὁ χάρτης δὲν περιλαμβάνει βυζαντινά, φράγκικα ἢ ὀθωμανικά τοπωνύμια. Οἱ ὀνομασίες τῶν βουνῶν, τῶν ποταμῶν καὶ τῶν θαλασσῶν ἀνήκουν ἐπίσης στὴν ἀρχαία γεωγραφική ὀρολογία.

Ἡ Τροία, ὁ μόνος οἰκισμὸς τοῦ χάρτη πού εἰκονίζεται ὡς ἐρείπιο, μᾶς δίνει μιὰ νύξη ὡς πρὸς τὸ πρωιμότερο ὄριο τοῦ χρονολογικοῦ φάσματος τῆς χαρτογράφησης. Γιὰ τὸν Ἡρόδοτο καὶ τοὺς ἀρχαίους ἱστορικούς, ὁ Τρωικός Πόλεμος ἀποτελοῦσε τὸ ἐναρκτήριο σημεῖο τῆς ἱστορίας. Ὡστόσο, ἡ ἀπεικόνιση αὐτῆ ἐνδέχεται νὰ σχετίζεται μὲ τὸν γενεαλογικὸ μῦθο τῆς Ρώμης, μὲ τὴν φυγὴ καὶ τὴν περιπλάνηση τοῦ Αἰνεία. Ὁ τέταρτος αἰώνας μ.Χ., μὲ τὴν μεταφορὰ τῆς ἑδρας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν μετονομασία του σὲ Κωνσταντινούπολη, φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἄλλο ὄριο. Πράγματι ἡ Κωνσταντινούπολη εἶναι τὸ μοναδικὸ τοπωνύμιό τοῦ χάρτη πού ἀποδίδεται μὲ διπλή, ἀρχαία καὶ νεότερη, ὀνομασία: *Byzantion / Constantinopolis*.

Ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς πού ἐγγράφονται στὸν χάρτη, μόνον δύο ἀναπαρίστανται μὲ εἰδικές βινιέτες: ἡ Κωνσταντινούπολη («*Byzantion - Constantinopolis*») καὶ ἡ Ἀθήνα («*Athenae*»), τὰ δύο μείζονα πολιτικὰ καὶ πολιτιστικὰ κέντρα τῆς κλασικῆς καὶ ὕστερης ἀρχαιότητος. Οἱ δύο βινιέτες τείνουν νὰ ἀποδώσουν σχηματικὰ τὴν ἀρχαία ὄψη τῶν δύο πόλεων: τὸ Βυζάντιο εἰκονίζεται ὡς ὄχυρωμένη πόλη μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας στὸ κέντρο της, ἐνῶ ἡ Ἀθήνα εἰκονίζεται μὲ τὴν Ἀκρόπολη στὸ κέντρο της καὶ τὰ Μακρὰ Τείχη πού τὴν συνδέουν μὲ τὸ λιμάνι της, τὸν Πειραιά. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐντυπωσιακὴ βινιέτα πού καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἀττικῆς.¹³

Στὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ μπορούμε ἀκόμη νὰ διακρίνουμε ἀρκετὲς ἀπόπειρες ἀπεικόνισης μνημείων τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ τὴν *Περιήγηση* τοῦ

13. Ἡ βινιέτα πού ἀναπαριστᾷ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν στὸν χάρτη εἶναι πανομοιότυπη μὲ ἐκείνην πού περιλαμβάνεται στὴ σελίδα 19 τῆς πρώτης ἐκδόσεως (1545) τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Nicolaus Gerbel, ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς Ἀθήνας πού περιλαμβάνεται στὴν *Cosmographia* τοῦ Sebastian Münster (Βασιλεία, Η. Petri, πρώτη ἐκδόση 1544). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ στὶς τρεῖς ἐκδόσεις συνεργάσθηκε ὁ χαράκτης Christopher Schweicker.

Παυσανία, ἀφοροῦν στὶς νότιες περιοχὲς τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου καὶ τὸ τυποποιημένο σύμβολο ποὺ χρησιμοποιοῦται γιὰ τὴν σήμανσή τους παραπέμπει περισσότερο σὲ ρωμαϊκὸ παρά σὲ ἐλληνικὸ μνημεῖο. Πρόκειται γιὰ τὰ πλέον ἀξιόλογα ἱερὰ τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ὅπως ἡ Δῆλος καὶ οἱ Δελφοί, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένους ναοὺς τῆς Ἀρτέμιδος ἢ τοῦ Ποσειδώνα. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Ἀκτίου. Ἐκεῖ εἰκονίζεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος, ὅπως τὸν περιγράφει ὁ Στράβων, σὲ ἓνα ἄλλος στὴν πλαγιά ἐνὸς λόφου,¹⁴ μὲ ἓνα φλεγόμενο θυσιαστήριο μπροστά του. Ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτὴ εἰκονικὴ ἀναφορὰ στὸν χάρτη παραπέμπει στὴν νίκη τοῦ Ὀκταβιανοῦ ἐπὶ τῶν δυνάμεων τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας, καὶ στὴν τελικὴ ἐνσωμάτωση τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν στὴν ρωμαϊκὴ κυριαρχία.

Οἱ χρήσεις

Δὲν ἔχουν ἔως τώρα ἐντοπισθεῖ ἀρχεὶακὰ τεκμήρια ἢ ἐνδείξεις ποὺ νὰ ἐρμηνεύουν τοὺς λόγους ποὺ ὤθησαν τὸν Νικόλαο Σοφιανὸ νὰ σχεδιάσει καὶ νὰ τυπώσει τὸν χάρτη του. Τὰ ἄμεσα πολιτικὰ κίνητρα πρέπει ὡστόσο νὰ ἀποκλεισθοῦν, καθὼς ὁ χάρτης του ἦταν κατὰ βάση ἀρχαιογνωστικός. Ἐπιπλέον τὸ ἔργο δὲν θὰ μπορούσε νὰ χρησιμεύσει σὲ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις: σχεδιάσθηκε ὅταν ὁ πόλεμος τοῦ 1538-1540, ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις τῆς Sacra Lega καὶ τοῦ Σουλτάνου, πλησίαζε πρὸς τὸ ἄδοξο τέλος του.¹⁵

Τὰ κίνητρα τοῦ Σοφιανοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὶς προτεραιότητες τῶν κύκλων τῶν οὐμανιστῶν καὶ τῶν ἀρχαιοδιφῶν μέσα στοὺς ὁποίους ἀνελίχθηκε ἡ σταδιοδρομία του. Πράγματι τὸ ἔργο ἔτυχε μιᾶς θερμότητας ὑποδοχῆς ἀπὸ τοὺς λόγιους τῆς ἐποχῆς: ὁ Nicolaus Gerbel συνέταξε δύο ἐκτενεῖς πραγματεῖες προκειμένου νὰ τεκμηριώσῃ τὸν χάρτη, ὁ Konrad Gesner τὸν ἐπαίνεσε, καθὼς καὶ μιὰ πλειάδα λογίων, ἀρχαιοδιφῶν καὶ ἐλληνοφιλῶν, ὅπως ὁ Antonio Augustin καὶ ὁ Joachim Vadianus, ὁ Arlenius Peraxylus, ὁ Philaenus Lunardus καὶ ὁ Johannes Metellus. Ὁ σχολιαστὴς τοῦ χάρτη (ὁ Nicolaus Gerbel) συνέκρινε τὸν Σοφιανὸ μὲ τὸν Πλάθωνα καὶ

14. Στράβων, 7, 325.

15. Ἡ σταυροφορικὸς τύπου συμμαχία ἀνάμεσα στοὺς Βενετούς, τὸν Κάρολο Ε', τὸν Φερδινάνδο τῆς Αὐστρίας καὶ τὸν πάπα Παῦλο Γ' συμφωνήθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1538 καὶ διαλύθηκε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1540, ἀφοῦ ἀπέτυχε σὲ ὅλους τοὺς στόχους της. Ἐνωρὶς στὰ 1540, ὅταν ὁ Σοφιανὸς τύπωνε τὸν χάρτη του, ὁ συμμαχικὸς στρατὸς πολέμουσσε ἀκόμη στὴν ἐλληνικὴ χερσονήσο.

τὸν ἀποκάλεσε (θεῖο).¹⁶ Ἡ θερμὴ ἀνταπόκριση τῆς λόγιας κοινότητας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μιὰ ἀυξημένη ζήτηση τοῦ ἔργου. Μέσα σὲ μιὰ δεκαετία ὁ χάρτης τυπώθηκε τρεῖς τουλάχιστον φορές ἀπὸ τὸν οὐμανιστὴ ἐκδότη Johannes Oporin, ἐνῶ ἀπὸ τὰ 1545 καὶ μετὰ ἄρχισε νὰ κυκλοφορεῖ σὲ μικρότερες (φθηνότερες καὶ περισσότερο εὐχρηστες) ἐκδόσεις ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους χαρακτες καὶ ἐκδότες χαρτῶν τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὸν Giovanni Andrea Vavassore (1545), τὸν Antonio Salamanca (πρὸ τοῦ 1558), τὸν Fernando καὶ τὸν Donado Bertelli (1564 καὶ 1569), τὸν Giovan Francesco Camocio (1566), τὸν Antonio Lafreri (1570) καὶ τέλος τὸν Abraham Ortelius. Ὁ τελευταῖος τὸν ἐπέβαλε ὡς χαρτογραφικὸ πρότυπο γιὰ δύο καὶ πλέον αἰῶνες.

Ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτὴ ὑποδοχὴ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ τόσο ἀπὸ τὴν ἀπουσία ἀξιόπιστων ἐντυπῶν χαρτῶν τῆς Ἑλλάδας, ὅσο καὶ (περισσότερο) ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔργο πρότεινε λύσεις σὲ μιὰ σειρά ἀνοιχτῶν καὶ ἐπίμονων ζητημάτων τῆς ἀρχαιολογικῆς μελέτης τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, αὐτοῦ ποὺ θὰ ὀνομάζουμε σήμερα (πρώιμη ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἑλλάδας). Ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ παρέμενε στὰ μάτια τῶν χρηστῶν του κατὰ πολὺ ἀνώτερος τῶν πτολεμαϊκῶν πινάκων —«ἀρχαίων» καὶ «μοντέρνων»—, τόσο λόγῳ τῶν μεγάλων του διαστάσεων (ποὺ ἐπέτρεπαν τὴν ἀναλυτικότερη παρουσίαση τῶν φυσικῶν δεδομένων) ὅσο καὶ λόγῳ τοῦ πλούτου τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέῖχε. Ὁ πλοῦτος αὐτὸς ἀπέφερε ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν πηγῶν τοῦ ἔργου καὶ ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ εὔρος ποὺ κάλυπτε ὁ χάρτης, πράγμα ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἀποτύπωση στοιχείων ποὺ ἦσαν ἀνενεργὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πτολεμαίου (2ος μ.Χ. αἰ.).

Τὸ νὰ προτείνει κανεὶς τὴν ἀναλυτικὴ χαρτογραφικὴ ἀναπαράσταση μιᾶς χιλιετίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀποτελοῦσε σημαντικὴ πρόκληση. Ἐπρεπε νὰ στηρίζεται σὲ ἐξαντλητικὴ φιλολογικὴ κριτικὴ ἐνὸς εὐρύτατου φάσματος πηγῶν, προκειμένου νὰ συλλεχθοῦν καὶ νὰ ταυτισθοῦν τὰ γεωγραφικὰ δεδομένα (οἰκισμοί, βουνά, ποτάμια, θάλασσες, περιφέρειες κ.ο.κ.), νὰ ἐπιλυθοῦν οἱ ἀντιφάσεις τῶν πηγῶν καὶ νὰ ἐνταχθοῦν ὀρθὰ πάνω στὸν χάρτη. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἓνα νέο ἐργαλεῖο ἀρχαιολογίας, ὁ συ-

16. Βλ. ἐπίσης τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὸν Σοφιανὸ καὶ τὸ ἔργο του ποὺ δημοσιεύονται στὸν χάρτη (ἐκδοση Ρώμης, 1552, ἐδῶ, Κατάλογος, ἀρ. 10) καὶ στὸ τέλος τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel (1545 καὶ 1550, ἐδῶ, Κατάλογος, ἀρ. 5 καὶ 8). Συγγραφεῖς τῶν ἐπιγραμμάτων εἶναι οἱ Leon Marsus, L. Faber Phan, Faustus Sabaeus καὶ Faustinus Buturinus Veronensis. Ὁ Μουστοξύδης («Νικόλαος Σοφιανός» (ἐδῶ, σημ. 3), σ. 242) δηλώνει ὅτι ἡ ἰδέα τῆς δημοσίευσης τῶν ἐπιγραμμάτων ἦταν τοῦ Gerbel.

ντάκτης τοῦ ὁποίου ἐκμεταλλεύοταν τὸ σύνολο τῶν διαθέσιμων φιλολο-
γικῶν γνώσεων γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ταυτόχρονα ἔλεγχε τὴν γεωγρα-
φικὴ ἀκριβεία τους ὡς πρὸς ὅσα θεωροῦνταν τότε ἀξιόπιστα τεκμήρια: ὁ
Πτολεμαῖος καὶ οἱ ναυτικοὶ χάρτες πορτολάνοι. Ὁ χάρτης τοῦ Σοφριανοῦ
παρουσίαζε ἓνα ἐπιπλέον πλεονέκτημα: τὴν σύνδεση τῶν ἀρχαίων τοπωνυ-
μίων μὲ τὰ νεότερα, ὅπως αὐτὴ προέκυπτε ἀπὸ τὸν συνοδευτικὸ πίνακα
ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν.

Οἱ ἀλλαγές τῶν τοπωνυμίων ἀποτελοῦσαν ἓνα μεῖζον πρόβλημα γιὰ
ὅποιον ἐπιθυμοῦσε νὰ γνωρίζει ἀν ὑπῆρχε ἀκόμη κάποια θέση ποῦ ἀναφερό-
ταν στὶς πηγές καὶ ποιά ἦταν ἡ σύγχρονη ὀνομασία τῆς. Οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι
γνώριζαν τὸ πρόβλημα καὶ ἦσαν οἱ πρῶτοι ποῦ συντάζαν πίνακες ἀντι-
στοιχιῶν ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμίων.¹⁷ Ἀντίστοιχα ἐνδιαφέροντα
ἐκδηλώνονται καὶ στὴ Λατινικὴ Δύση ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα καὶ μετὰ, καὶ ἀνα-
πτύχθηκαν σύντομα σὲ ἐπιμέρους οὐμανιστικὴ ἐξειδίκευση. Τὸ γεωγραφικὸ
πρόβλημα ποῦ ἀντιμετώπιζαν οἱ μελετητές τῆς ἀρχαιότητος διατυπώθηκε
ὡς ζητούμενο ἀπὸ τὸν Πετράρχη στὰ σχόλιά του στὸν Βιργίλιο: ἐπρόκειτο
γιὰ τὸν ἀναλυτικὸ ἐντοπισμὸ τῆς ὀρθῆς θέσης καὶ γραφῆς τῶν ἀρχαίων το-
πωνυμίων ποῦ εἶχαν χαθεῖ, φθαρεῖ ἢ μετονομαστεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν
αἰῶνων.¹⁸ Τὸ αἶτημα τοῦ Πετράρχη ἔδωσε τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν σύνταξη
εἰδικῶν τοπωνυμικῶν λεξικῶν, ὅπως τὸ *De Montibus* τοῦ Βοκκάκιου καὶ
τὸ *De Insulis* τοῦ Domenico Sylvestri, καθὼς καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα μικρό-
τερης ἐμβέλειας, κυρίως πίνακες ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμίων ὅπως
αὐτοὶ ποῦ προσετέθησαν σὲ ἀντίγραφα τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Πτολεμαίου
τοῦ 15ου αἰῶνα,¹⁹ ἢ ποῦ συνόδευσαν ἔντυπους χάρτες καὶ ἄτλαντες τοῦ 16ου
αἰῶνα ἀλλὰ καὶ φιλολογικὲς ἢ ἱστορικὲς πραγματείες τῆς ἐποχῆς.²⁰

17. Βλ. Aubrey Diller, «Byzantine lists of old and new geographical names», *Byzantinische Zeitschrift* 63 (1970), 27-42, ἀναδημοσίευση στὸ *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Ἀμστερνταμ, Hakker, 1983, σ. 279-294.

18. Βλ. Nathalie Bouloux, *Culture et savoirs géographiques* (ἔδω, σμ. 2), σ. 203-36. Γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Πετράρχη στὸν Βιργίλιο βλ. G. Billanovich, «Il Virgilio del Petrarca da Avignone a Milano», *Studi Petrarqueschi*, n.s. 2, 1985, 15-52.

19. Γιὰ τὶς φλωρεντινὲς οὐμανιστικὲς γεωγραφικὲς σπουδὲς κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα, βλ. Sebastiano Gentile, «L'ambiente umanistica e lo studio della geografia nel secolo XV», στὸ L. Formisano, G. Fossi, P. Galluzzi & S. Gentile (ἐπιμ.), *Amerigo Vespucci. La vita e i viaggi*, Φλωρεντία, Banca Toscana, 1991, σ. 9-63. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Firenze*, ὁ.π., σ. 207-12, σμ. 2.

20. Ὅπως οἱ ἀντιστοιχίες ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμίων ποῦ συνόδευαν τὸν χάρτη τῆς Σικελίας τοῦ Gastaldi (1545), ἢ κατὰσταση ἀρχαίων καὶ νέων τοπωνυμίων

Γιὰ τοὺς οὐμανιστὲς τῆς Ἀναγέννησης τὸ ζήτημα τῆς ὀρθῆς ταύτισης τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν θέσεων ἦταν περισσότερο σύνθετο ἀπὸ ὅ,τι ἐκεῖνο τῶν περιοχῶν τῆς λατινικῆς Δύσης. Ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἀρκετὰ μακριὰ καὶ στὴν ἀργὴ διάβρωση τῶν αἰώνων εἶχε προστεθεῖ ἡ πρόσφατη καὶ ἀπότομη ἀλλαγὴ τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης, ἀλλαγὴ ποὺ εἶχε γίνει ἀντιληπτὴ ὡς ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς χώρας. Στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, ὁ πάπας-κοσμογράφος, ὁ Aenea Sylvio Piccolomini (Πίος Β'), θρήνησε τὴν ὀλοσχερὴ ἐρήμωση τῆς Ἑλλάδας: «Ἀλίμονο! Τόσες πόλεις ἄλλοτε ἰσχυρὲς ἀπὸ τὴν φήμη καὶ τὸ ἐμπόριό τους τώρα πιά ἔχουν χαθεῖ. Ἐκεῖ ποὺ κάποτε ὀρθώνονταν οἱ Θῆβες, ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, οἱ Μυκῆνες, ἡ Λάρισα, ἡ Σπάρτη, ἡ πόλις τῆς Κορίνθου καὶ ἄλλες περιφεριεὶς πόλεις, τώρα ἂν ψάξει κανεὶς γιὰ τὰ τεῖχη τους δὲν θὰ βρεῖ οὔτε ἐρείπια.»²¹ Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἔγινε κοινὰ διαδεδομένη πεποίθησις ἕως τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, καὶ ὁ Martin Crusius ἐξεπλάγη καὶ συγκινηθῆκε στὰ 1575 ὅταν ἔμαθε ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρχε ἀκόμη.²²

Στὸ ζήτημα αὐτὸ ἐπιχειροῦσε νὰ δώσει ἀπάντησις ὁ πίνακας τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν ποὺ συνόδευε τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ. Ἐκεῖ ὁ Σοφιανὸς παραθέτει ἀλφαβητικὰ 276 ἀρχαῖα τοπωνύμια καί, ἀπέναντί τους, πρῶτα

τῶν βρετανικῶν νήσων ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἔργο τοῦ Paolo Giovo, *Descriptio Britanniae, Scotiae, Hyberniae...* (1548) ἢ τὸ ἔργο τοῦ Orazio Toscanella, *I nomi antichi e moderni delle provincie, regioni, città, castelli, monti, laghi, fiumi, mari, golfi, porti et isole dell'Europa, dell'Africa et dell'Asia...*, 1567. Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ καὶ ὁ πίνακας ἀντιστοιχιῶν ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμίων ποὺ συνέταξε ὁ Arnold Mylius καὶ δημοσιεύθηκε ὡς παράρτημα τοῦ *Theatrum Orbis Terrarum* τοῦ Abraham Ortelius. Τὸ ἔργο γνώρισε πολλὰς ἐπαινεθῆσες ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν Ortelius, πάντοτε ὡς παράρτημα τοῦ *Theatrum*, μὲ τίτλο *Synonymia Geographica sive populorum, regionum, insularum, urbium... appellationes et nomina*. Τέλος ἀποτέλεσε ἕνα ξεχωριστὸ τόμο, μὲ τίτλο *Thesaurus Geographicus*, Ἀμβέρσα, C. Plantin, 1587. Ὁ Abraham Ortelius ἀνατρέπει καὶ παραπέμπει συστηματικὰ στὸν πίνακα τοῦ Σοφιανοῦ γιὰ τὰ ἐλληνικὰ τοπωνύμια. Γιὰ τίς ἀρχαιοδιφικὲς ἐνασχολήσεις κατὰ τὸν 15ο, 16ο καὶ 17ο αἰώνα, βλ. Arnaldo Momigliano, «Ancient history and the antiquarian», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 13 (1950), 285-315 καὶ Alain Schnapp, *The Discovery of the Past*, μτφρ. I. Kinnes καὶ G. Varndell, Ν. Ὑόρκη, Abrams, 1997.

21. *Aenae Sylvii Piccolomini, Opera quae extant*, Βασιλεία, M. Hopperus, 1551, σ. 681. Ἡ πεποίθησις τῆς ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένη στοὺς οὐμανιστικοὺς κύκλους τοῦ 16ου αἰώνα.

22. Βλ. Léon Emmanuel S. Joseph de Laborde, *Documents inédits ou peu connus sur l'histoire et les antiquités d'Athènes tirés des archives de l'Italie, de la France, de l'Allemagne...*, Παρίσι, Jules Renouard et Cie, 1854, σ. 10-14.

τις σύγχρονες αντιστοιχίες τους κι έπειτα τις λατινικές ή μεσαιωνικές που συνάντησε στις αναγνώσεις του. Από τα νεότερα τοπωνύμια, τα περισσότερα ανήκουν στην παράκτια ζώνη και προέρχονται από τους πορτογάλους χάρτες τής εποχής. Οί παλαιότερες έκδοχές προέρχονται από λατίνους συγγραφείς, όπως ο Βιργίλιος και ο Λίβιος, και οί μεσαιωνικές από βυζαντινούς σχολιαστές, ένδεχομένως τόν Ευστάθιο Θεσσαλονίκης και τόν Στέφανο Βυζάντιο.²³ Η θέση τών τοπωνυμίων στόν χάρτη ύποδεικνύεται με άπλές αριθμητικές παραπομπές, που σημειώνονται στόν πίνακα και στόν χάρτη.²⁴ Ο πίνακας αυτός προοριζόταν για συμπληρωματικό βοήθημα τού χρήστη τού χάρτη, προκειμένου νά τόν έννημερώσει για τήν τρέχουσα όνομασία όρισμένων θέσεων αλλά και για τίς λιγότερο γνωστές λατινικές και μεσαιωνικές τους έκφορές. Πράγματι είναι άρκετά δύσκολο νά ξεκινήσει κανείς από τόν πίνακα και νά επιχειρήσει νά έντοπίσει τόν αντίστοιχο αριθμό στόν χάρτη, καθώς ή παράθεση τών αριθμητικών παραπομπών δέν άκολουθεί κανένα συνεπές σχήμα. Τό πρόβλημα αυτό επίλυθηκε άργότερα από τόν Lafreri: στήν επανέκδοση τού πίνακα τού Σοφιανού (1570), οί αριθμητικές παραπομπές έχουν αντικατασταθεί από τίς γεωγραφικές συντεταγμένες.²⁵

Ένας επιπλέον τοπωνυμικός πίνακας περιλαμβάνεται στήν «Εισαγωγή» τού Nicolaus Gerbel.²⁶ Πρόκειται για ένα έκτενές εύρετήριο τών τοπωνυμίων τού χάρτη (περι τά 2.000 λήμματα), και άποτελεί βοήθημα τών αναγνωστών έργων τής άρχαίας έλληνικής και λατινικής γραμματείας, που

23. Τό έργο τού Ευστάθιου Θεσσαλονίκης άποτελεί μία από τίς πηγές τών τοπωνυμικών αντιστοιχιών τού Σοφιανού. Ο Σοφιανός ήταν έξοικειωμένος με τό έργο, καθώς επιμελήθηκε τήν έκδοση τής Ρώμης (1542), βλ. Evro Layton, «Nikolaos Sofianos» (έδω, σημ. 3), σ. 464. Τό ιστορικό και γεωγραφικό λεξικό «Περì Πόλεων» τού Στέφανου Βυζαντίου (6ος αι. μ.Χ.) είχε δημοσιεύσει ό "Αλδος στήν Βενετία, στα 1502.

24. Βλ. Κατάλογος, άρ. 2.

25. Βλ. έδω, Κατάλογος, άρ. 19: *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis a N. Sophiano iam aeditae. Romae, typis A. Lafreri, 1570* (Karrow, «Nicolaos Sophianos» [έδω, ύποσημείωση 3], 71/B.1, 498). Βλ. επίσης *I nomi latini tratti dall'antico Greco, et i volgari hora nominati, di tutta la provincia della Grecia et parte della Natolia di tutte le regioni, città, castelli, monti, Loghi, Fiumi, Mari, Golfi, Porti et isole. graduato ogni luoco in longuezza et larghezza. Opera nuova di Giacomo di Gastaldi Piemontese Cosmographo* (Bibliothèque Nationale de France, Cartes et Plans, Rés. Ge DD 1380 64: βλ. Anna Avraméa, «Une Source Méconnue: La liste des noms anciens et modernes de la Grèce par Giacomo Gastaldi», *Studia Balcanica* 10 (1975), 171-76).

26. «Regionum, montium, fluviorum, insularum, urbium, locorumque omnium in Pictura nominatorum index». Βλ. έδω, Κατάλογος, άρ. 5.

διευκόλυνε τὸν ἐντοπισμὸ τῶν τοπωνυμίων ποὺ συναντοῦσε στὰ κείμενα. Καὶ ὁ Nicolaus Gerbel κατατάσσει τὰ τοπωνύμια ἀλφαβητικά, ἀλλὰ τὰ συνδέει μὲ τὸν χάρτη μέσω τῶν γεωγραφικῶν τους συντεταγμένων. Ἀξίζει ὡστόσο νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο «χαρτογραφικοῦ ἀλφαβητισμοῦ» τῶν χρηστῶν τοῦ χάρτη: ὁ Nicolaus Gerbel αἰσθάνθηκε ὑποχρεωμένος νὰ συντάξει ἓνα εἰσαγωγικὸ κείμενο, στὸ ὁποῖο ἐπεξηγεῖ τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ δικτύου τῶν παραλλήλων καὶ τῶν μεσημβρινῶν καὶ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ γεωγραφικοῦ στίγματος.²⁷

Ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ καὶ τὰ ποικίλα ἐξαρτήματά του χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ ἔντονη διάθεση ὀπτικοποίησης καὶ πινακοποίησης τῆς ἱστορικῆς γνώσης καὶ ἐκφράζουν, ἔτσι, τὶς ἀρχαιογνωστικὲς προτεραιότητες τοῦ ἀναγεννησιακοῦ οὐμανισμοῦ καὶ τὶς παιδαγωγικὲς ἐφαρμογές τους.²⁸ Τὸ ὅλο ἐγχείρημα πρότεινε ἓνα σύνθετο μέσο, ἓνα εἶδος εἰκονικοῦ ἀρχαιογνωστικοῦ πανδέκτη, ποὺ συνόψιζε πλῆθος φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν δεδομένων ποὺ ἐγγράφονταν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Τὸ μέσο αὐτὸ περιλάμβανε ποικίλα περιγραφικὰ ἐπίπεδα, καθὼς ἡ χαρτογραφικὴ ἀναπαράσταση ἐνισχυόταν ἀπὸ ἓνα εὐρετήριο, ἓναν πίνακα ἀντιστοιχιῶν καθὼς καὶ ἀπὸ μιὰ εἰκονογραφημένη ἀφήγηση, τὴν ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ «Εἰσαγωγὴ» τοῦ Nicolaus Gerbel.

Ἐτσι ὁ χάρτης καὶ τὰ ἐξαρτήματά του χρησίμευαν ὡς ἀρχαιογνωστικὸ ἐγχειρίδιο ποὺ διευκόλυνε τὴν κατανόηση τῶν ἀρχαίων κειμένων. Ὁ Oporin εἶναι ἀνεπιφύλακτος ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό: στὴν ἔκδοση τοῦ χάρτη τοῦ 1545, στὴν ἀφιέρωσή του στὸν Κόσμο τῶν Μεδίκων, δηλώνει ὅτι τὸ ἔργο εἶναι χρήσιμο καὶ ἀπαραίτητο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἐλλήνων καὶ λατίνων ποιητῶν καὶ ἱστορικῶν.²⁹ Ὁ Gerbel, στὴν «Εἰσαγωγὴ» του, παραθέτει πολλὰ παραδείγματα τῶν ἐφαρμογῶν τοῦ χάρτη: τὸ ἔργο φωτίζει τὶς ἀφηγήσεις τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσσειας, τὴν Ἀργοναυτικὴ Ἐκστρατεία καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Βιργίλιου, καὶ χρησιμεύει ὡς ὁδηγὸς τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Ξενοφῶντα καὶ τοῦ Λίβιου. Κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ger-

27. «Sequitur locorum in Pictura Sophiani inventendorum Canon»: *Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani praefatio*, βλ. ἐδῶ, Κατάλογος, ἀρ. 5, σ. 79-80.

28. Zur Shalev, «Sacred Geography, Antiquarianism, and Visual Erudition: Benito Arias Montano and the Maps of the Antwerp Polyglot Bible», *Imago Mundi* 55 (2003), 56-80. Γιὰ τὸν ρόλο τῶν χαρτῶν στὴ ἐκπαίδευση, βλ. Lesley B. Cormack, *Charting an Empire: Geography at the English Universities 1580-1620*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1997.

29. «...Graecorum tam historicorum quam poetarum lectionem etque utile ac necessarium parari posse videretur...»

bel, ὁ χάρτης «διαφωτίζει τὸν ἀναγνώστη καὶ κάνει τὴν ἀνάγνωσις περισσό-
τερο εὐχάριστο». Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ χάρτη ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἀντιλη-
φθεῖ μὲ μίαν μόνο ματιὰ πῶς οἱ Ἕλληνες ἀπέπλευσαν ἀπὸ τὴν Αὐλίδα, πῶς
ἔφτασαν στὴν Τροία, πῶς ἔπεσε ἡ Ἕλλη στὸν Ἑλλάσποντο, γιατί ὁ Βιργί-
λιος περιγράφει τὸ ταξίδι τοῦ Αἰνεία ὡς περίπλου καὶ γιατί ὁ Ξέρξης χρειά-
στηκε νὰ διανοίξει ἕνα κανάλι στὸν ἰσθμὸ τοῦ Ἄθω.³⁰ «Μὲ τὴν εἰκόνα ὅλης
τῆς Ἑλλάδας ἐμπρὸς στὰ μάτια σου», καταλήγει ὁ Gerbel, «οἱ Μοῦσες ποὺ
ἀνακάλυψαν τὴν ἱστορία καὶ τὴ λογοτεχνία δὲν εἶναι πιά ἀκατανόητες, δὲν
βρίσκονται πιά σὲ κιμμέριο σκότος».³¹ Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμ-
ματα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὴν «Εἰσαγωγή» τοῦ Gerbel ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο
τὸν χάρτη (Ρώμη 1552) παρουσιάζουν τὸν Σοφιανὸ ὡς ἀναστηλωτὴ τῆς
εἰκόνας τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ μεγάλη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ ἀποτελεῖ μίαν
ἐπιπλέον μαρτυρία τοῦ εἰδικοῦ χαρακτήρα τῶν ἀρχαιοδιφικῶν προτεραιο-
τήτων τοῦ ἀναγεννησιακοῦ οὐμανισμοῦ, τῆς ἐντονης διάθεσης τῆς ἐποχῆς
γιὰ μιὰ ὀπτικὴ ἀναπάρασταση τοῦ παρελθόντος, διάθεση ποὺ ἐπέδρασε
δραστικὰ στὶς λόγιες χαρτογραφικὲς πρακτικὲς.³² Ὁ ἐλισσαβετιανὸς λόγιος
John Dee, στὸ γνωστὸ κείμενό του ὅπου ἀπαριθμεῖ τίς χρήσεις τῶν
χαρτῶν, ἀναφέρει τὴν χρησιμότητά τους σὲ ἐκείνους ὅσοι ἐνδιαφέρονται
«γιὰ τὰ περασμένα, ὅπως μάχες ποὺ δόθηκαν, σεισμούς, κομηῆτες καὶ τόσα
ἄλλα ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἱστορίες».³³ Τέλος, ὁ Abraham Ortelius συνόψι-

30. Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani praefatio, Βλ. ἐδῶ, Κατά-
λογος, ἀρ. 5, σ. 3-4.

31. «Sed per Musas, Lector, literarum atque historiae inventrices, obtestor, nonne
obscura, nonne cimmeriis tenebris haec simillima erunt...», Nicolai Gerbelij in
descriptionem Graeciae Sophiani praefatio, ὁ.π., σ. 4.

32. Γιὰ τὸν ρόλο τῆς εἰκόνας καὶ τῶν ὀπτικῶν τεκμηρίων στὴν ἀναγεννησιακὴ
ἀρχαιολογία, βλ. τὰ ἀκόλουθα: Peter Parshall, «Imago Contrafacta: Images and Facts in
the Northern Renaissance», *Art History* 16 (1993), 554-579. Christopher S. Wood,
«Notation of Visual Information in the Earliest Archaeological Scholarship», *Word &
Image* 17, 1/2 (2001), 94-118. Γιὰ τίς λειτουργίες τῆς χαρτογραφίας στὴν ἀναγεννησιακὴ
ἱστοριογραφία, βλ. Marie-Dominique Couziniet, *Histoire et Méthode à la Renaissance.
Une lecture de la Methodus ad Facilem Historiarum Cognitionem de Jean Bodin*, Πα-
ρίσι, J. Vrin, 1996, σ. 225-68.

33. «... for things past, as battels fought, earthquakes, heavenly fyringes, & such
occurentes, in histories mentioned...», βλ. Allen G. Debus (ἐπιμ.), *John Dee, The
Mathematical Praeface to the Elements of Geometrie of Euclid of Megara (1570)*, N.
Υόρκη, Science History Publications, 1975, σ. Aiiii.

σε τὴν κοινὴ πίστη στὴν ἀρχαιοδιφικὴ χρῆση τῶν χαρτῶν, ὅταν παρατηροῦσε στὸν Πρόλογο τοῦ *Theatrum Orbis Terrarum*: «Ἡ ἀνάγνωση τῶν ἱστοριῶν μοιάζει περισσότερο ἀπολαυστικὴ, καὶ πράγματι εἶναι, ὅταν ἓνας χάρτης εἶναι ἀπλωμένος ἐμπρὸς στὰ μάτια μας, γιὰτὶ βλέπουμε πράγματα ποὺ ἔγιναν, ἢ τὰ μέρη ὅπου ἔλαβαν χώρα γεγονότα, ὡσὰν αὐτὰ νὰ ἦταν παρόντα καὶ ἐν ἐξελίξει αὐτὴν τὴν στιγμή...».³⁴

Οἱ λειτουργίες

Ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ δὲν ἔγινε ἀντιληπτὸς ἀπὸ τὶς ἀναγεννησιακὲς μορφωμένες ἐλίτ ὡς ἓνας ἱστορικὸς χάρτης. Πουθενὰ δὲν δηλώνεται στὶς πηγές ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ χαρτογραφικὴ ἀναπαράσταση τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὁ Konrad Gesner τὸν περιέγραψε στὴν *Βιβλιογραφία* του ὡς ἓναν χάρτη «μὲ τὶς ἀρχαῖες καὶ τὶς νεότερες ὀνομασίες».³⁵ Οὔτε μὲ τὶς σημερινὲς αὐστηρὲς ἐπιστημονικὲς διακρίσεις θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε τὸν χάρτη ὡς ἱστορικὸ, καθὼς δὲν ἀποτυπώνει τὴν κατάσταση τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν σὲ κάποιον συγκεκριμένο ἱστορικὸ χρόνο,³⁶ ἀλλὰ καλύπτει ἓνα εὐρύτατο ἱστορικὸ φάσμα ποὺ ἄρχεται ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς καὶ τοὺς ὁμηρικοὺς χρό-

34. «The reading of histories doeth both seeme to be much more pleasant, and indeed so it is, when the Mapped being layed before our eyes, we may behold things done, or places where they were done, as if they were at this time present and in doing...», «Abraham Ortelius citizen of Antwerpe, and Geographer to Philip the second, King of Spaine, to the courteous Reader», στὸ *Theatrum Orbis Terrarum*, Λονδίνο, John Norton, 1606 (ἀνατ., Ἄμστερνταμ 1968, μὲ εἰσαγωγὴ τοῦ R. A. Skelton).

35. «... cum nominibus locorum antiquis et recentioribus...», Konrad Gesner, *Bibliotheca Universalis, sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus, in tribus linguis, latina, graeca et hebraica...*, Tiguri: apud C. Froschoverum, 1545, σ. 523.

36. Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ «χρόνου» στὴν πρῶμην χαρτογραφία, γιὰ τὸ ἂν δηλαδὴ τὰ γεωγραφικὰ δεδομένα ὅσα καταγράφονται σὲ ἓναν χάρτη ἀφοροῦν στὸ παρὸν ἢ στὸ παρελθὸν ἢ καὶ στὰ δύο ταυτόχρονα, βλ. David Woodward, «The Image of the Map in the Renaissance», στὸ *Approaches and Challenges in a Worldwide History of Cartography*, ed. David Woodward, Catherine Delano Smith and Cordell D.K. Yee, Βαρκελώνη, Institut Cartogràfic de Catalunya, 2001, σ. 151. Γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ ἱστορίας καὶ χαρτογραφίας κατὰ τὸν 14ο καὶ 15ο αἰῶνα, βλ. Patric Gauthier Dalché, «L'espace de l'histoire» (ἐδῶ, σμ. 2). Βλ. ἐπίσης Nathalie Bouloux, *Culture et savoirs géographiques*, ἐδῶ, σμ. 2. Γιὰ τὴν φλωρεντινὴ ἀρχαιογνωστικὴ γεωγραφία τοῦ 15ου αἰῶνα, βλ. Sebastiano Gentile, *Firenze* (ἐδῶ, σμ. 2). Γιὰ τὴν ἱστορικὴ χαρτογραφία, βλ. τὸ ἔργο τοῦ Jeremy Black, *Maps and History: Constructing Images of the Past*, New Haven/Λονδίνο, Yale University Press, 1997, καὶ τοῦ Walter A. Goffart, *Historical Atlases: The First Three Hundred Years, 1570-1870*, Σικάγο, The University of Chicago Press, 2003.

νους (Ίωλικός, Μυκῆνες κ.ο.κ.) και καταλήγει στους ὕστερους ρωμαϊκούς. Προτιμότερο θὰ ἦταν ἐάν τὸν ὀρίζαμε ὡς ἓναν ἀρχαιοδιφικὸ χάρτη, ποὺ καταγράφει ταυτόχρονα τὰ διαδοχικὰ στρώματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας (ἀλλὰ και τῆς νεότερης και μεσαιωνικῆς, χάρις στὸν συνοδευτικὸ πίνακα τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν).

Ἡ ἀρχαιότητα εἶχε παραδειγματικὸ χαρακτήρα και οἱ οὐμανιστὲς ταλαντεύονταν ἀνάμεσα σὲ ἓνα παρελθὸν ποὺ ἦταν ταυτόχρονα τετελεσμένο και ἀναμενόμενο νὰ ἀναγεννηθεῖ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν, ὁ χάρτης γίνεται ὄχημα συμβολικῶν ἀξιῶν και παραμένει ἀνοικτὸς στὶς μορφωτικὲς ἢ πολιτικὲς φιλοδοξίες τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς προϊόν ἐνὸς προ-εθνικοῦ ἐλληνικοῦ πατριωτικοῦ φρονήματος, ποὺ προτείνει ἓναν κοινὰ ἀποδεκτὸ πολιτιστικὸ (ἱστορικὸ και θρησκευτικὸ) ὄρισμὸ τῆς Ἑλλάδας, παρουσιάζοντας τὰ ἀπολεσθέντα χριστιανικὰ ἐδάφη τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας προικοδοτημένα μὲ μιὰ ἐλληνικὴ και ρωμαϊκὴ γενεαλογία.³⁷ Ἡ πρόταση αὐτὴ ἀνταποκρινόταν ὄχι μόνον στὰ αἰτήματα τῶν ἐλλήνων πατριωτῶν, ἀλλὰ και στὶς συγχρῆς ἐπικλήσεις τοῦ Βατικανοῦ γιὰ νέες σταυροφορίες, προκειμένου νὰ («ἀπελευθερωθοῦν») οἱ ἐλληνικὲς περιοχές.³⁸

Ἡ μελέτη τοῦ γεωγραφικοῦ και ἱστορικοῦ περιεχομένου τοῦ χάρτη και τῆς εἰκονογραφίας του φανερώνουν ὅτι σὲ αὐτὸν εἰκονίζονται ἐντέλει οἱ ἐλληνικὲς περιοχές ποὺ ἐντάχθηκαν στὴν Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία και, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἐνοποιήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τους. Τὸ χρονικὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο τοποθετεῖται ὁ Σοφιανὸς προκειμένου νὰ καταγράψει τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία, τὸ πλέον πρόσφατο χρονολογικὸ στρῶμα τοῦ χάρτη, εἶναι ἀκριβῶς οἱ αὐτοκρατορικὸι ρωμαϊκοὶ χρόνοι, ἡ ἐποχὴ τῶν κυριότερων πηγῶν του, τῶν περιγραφῶν τοῦ Πτολεμαίου, τοῦ Στράβωνα και τοῦ Πασανία, ἐποχὴ ποὺ εἶναι ταυτόχρονα και ἐκείνη τῆς διάδοσης τοῦ χριστιανισμοῦ στὸν ἀρχαῖο κόσμος, μὲ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Ἀθήνα και τὴν ἐπίκλησή του στὸν Ἄγνωστο Θεό. Κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτό, ὁ γεωγραφικὸς ὄρισμὸς και ἡ χρονικὴ θέαση τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ παρουσιάζουν τὴν Ἑλλάδα ὡς μέρος τοῦ ἐνοποιημένου και ἐκχριστιανισμέ-

37. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ στὴν ἐθνικὴ ἐλληνικὴ χαρτογραφία, βλ. George Tolia, «Totius Graeciae: Nicolaos Sophianos's Map of Greece and the Transformations of Hellenism», *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2001), 1-22.

38. Βλ. M. Petrocchi, *La politica della Santa Sede di fronte all'invasione ottomana (1444-1718)*, Νάπολη, Libreria Scientifica Editrice, 1955. Ἐπίσης Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, εἰδικότερα τὸν τόμο III, *The Sixteenth Century to the Reign of Julius III*, Φιλαδέλφεια, The American Philosophical Society, 1984.

νου ρωμαϊκού κόσμου. "Έτσι ο χάρτης (ή πρώτη έκδοση του όποιου ήταν πιθανότατα αφιερωμένη στον πάπα Παῦλο Γ', όπως αφήνει να ένοηθεῖ και η αφιέρωση στον ίδιο ποντίφικα τῆς έλληνικῆς έκδοσης του κρικωτού άστρολάβου)³⁹ συνδέεται με τὸ οἰκουμενικὸ χριστιανικὸ πνεῦμα ποῦ πρυτάνευε στὸ Βατικανὸ τῶν τελευταίων οὐμανιστῶν παπῶν, ἕνα πνεῦμα ποῦ ἔτεινε νὰ συνθέσει τὴν έλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα καὶ τὸν χριστιανισμό, ποῦ παρήγαγε τὸ έλληνικὸ γυμνάσιο τοῦ Κυριναλίου λόφου —στὸ όποιο φοίτησε ὁ Σοφιανός— καὶ τὸ έλληνικὸ τυπογραφεῖο τοῦ Βατικανοῦ, στὸ όποιο —ἀργότερα— ἐργάσθηκε. "Ένα πνεῦμα ποῦ ἐνθάρρυνε τὴν πολυγλωσση έκδοση τῆς Βίβλου τῆς Alcalá καὶ ἐνέπνευσε τὶς μεγαλειώδεις τοιχογραφίες ποῦ φιλοτέχνησε ὁ Ραφαήλ γιὰ τὸ ἐπίσημο γραφεῖο τοῦ πάπα, τὴν Stanza della Signatura, καὶ εἰδικότερα τὴν «Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν», τὴν πολυσυζητημένη ἀλληγορία τῆς σύνθεσης τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας.⁴⁰

Συντεταγμένους στὰ λατινικά, ἀλλὰ μετὰ ὀνόματα τῶν περιφερειῶν καὶ τῶν θαλασσῶν γραμμένα καὶ μετὰ έλληνικὰ στοιχεῖα, ὁ χάρτης ἐνίσχυε τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἦταν ἕνα ἰδεῶδες τῶν λογίων καὶ τῶν καλλιτεχνῶν, ἀνακτημένο μέσω τῶν λατινικῶν ἀναμνήσεων ἀλλὰ μιὰ γεωγραφικὴ καὶ πολιτιστικὴ πραγματικότητα.

Δὲν εἶναι λίγοι οἱ παραλληλισμοὶ ποῦ θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κανεὶς ἀνάμεσα στὴν ἰδιότυπη σταδιοδρομία τοῦ Νικόλαου Σοφιανοῦ καὶ στὴν πολυπρόσωπη «Μάχη τῶν Ἑλληνικῶν» τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 16ου αἰώνα. Μολοντί ὁ Σοφιανός δὲν ἐνεπλάκη σὲ αὐτὴν τὴν θεολογικὴ ἐν πολλοῖς διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση ἢ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν έλληνικῶν ὡς λόγιας, ἱερῆς καὶ ζωντανῆς γλώσσας,⁴¹ ὅλες οἱ δραστηριότητές του, ὡς ἑλλη-

39. Στὴν ἀφιέρωση τῆς έκδοσης τοῦ Κρικωτοῦ Ἀστρολάβου στον Παῦλο Γ' (Ρώμη, περὶ τὸ 1540-42), ὁ Σοφιανός ἀναφέρεται στὴν γνωστὴ στον ποντίφικα ἐνασχόλησή του μετὰ τὴν γεωγραφία τοῦ Πτολεμαίου. Βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique* (ἐδῶ, σὴμ. 3), I, σ. 266.

40. Γιὰ τὴν ἀλληγορικὴ σημασία τοῦ ἔργου, βλ. Harry B. Gutman, «The Medieval Content of Raphael's School of Athens», *Journal of the History of Ideas* 2/4 (1941), 420-29.

41. Καὶ τὶς τρεῖς αὐτὲς λειτουργίες τῆς έλληνικῆς γλώσσας καλλιέργησε ὁ Σοφιανός. Πέραν τῶν ἐκδόσεών του στὴν νέα έλληνικὴ, ὁ Σοφιανός ἀντέγραψε τὸ Χρονικὸ τῶν Τόκκων (βλ. G. Schiró, «Un apografo della Cronaca dei Tocco prodotto da Nicola Sofianós», *Revue des Études Sud-Est européennes* 7 (1969), 209-19) καὶ συνέθεσε τοὺς διαλόγους σὲ Grechesco γιὰ τὴν *Commedia dei Tre Tiranni* τοῦ A. Ricchi (βλ. Mario Vitti, *Nicola Sofianós e la commedia dei tre tiranni di A. Ricchi*, Νάπολη, Istituto

να λογίου, παρέμεναν αναπόφευκτα εξαρτημένες από το μείζον αυτό ζήτημα: εκπαιδεύεται και ανθίζει τα χρόνια του θριάμβου των ελληνικών, ενώ πέφτει στην αφάνεια από την αρχή ήδη της Συνόδου του Τριδέντου (1545-1568), όταν η ελληνική γλώσσα καταδικάζεται ως ένα επικίνδυνο όπλο στα χέρια της Μεταρρύθμισης και οι έλληνοιστές με τους εκδότες τους βλέπουν τα ονόματά τους να εγγράφονται στο *Index librorum Prohibitorum*. Αντιθέτως, από τα 1545 και μετά, ο χάρτης γνωρίζει μια εξαιρετική διάδοση, ιδίως στις χώρες εκείνες που προσχωρούν στην Μεταρρύθμιση.

Πράγματι, ο χάρτης έντασσόταν «φυσικά» στη συλλογιστική της Μεταρρύθμισης. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται από την εμπιστοσύνη των διανοουμένων της Μεταρρύθμισης προς τα ελληνικά, ως κύριας γλώσσας των ιερών κειμένων, καθώς και από την έντονη τάση τους να ανατρέχουν στην χρήση χαρτών προκειμένου να τεκμηριώσουν και να κατανοήσουν την ιερή ιστορία.⁴² Έτσι, μοιλονότι η σύλληψη του έργου συνδεόταν με το ένωτικό και οίκουμενικό πνεύμα του Βατικανού και τις επεκτατικές πολιτικές του φιλοδοξίες,⁴³ ή υποδοχή του έργου στάθηκε θερμότερη στο μορφωτικό περιβάλλον της Μεταρρύθμισης, με έπιφανείς εκπροσώπους της οποίας ο Σοφιανός συνδεόταν με φιλικούς δεσμούς: σέ δύο — άνεμετάλλευτες έως τώρα — έπιστολές του Μελάγχθωνα προς τόν Σοφιανό, ό γερμανός έλληνοιστής και προπαγανδιστής της Μεταρρύθμισης προσφωνεί τόν Σοφιανό «σεβά-

Universitario Orientale. Seminario di Greco Moderno, 1966). Τέλος συνέταξε την πρώτη γραμματική της νεοελληνικής που δημοσιεύθηκε από τόν Émile Legrand στά 1870 (2η έκδ., 1874) και ένα λεξικό ή γλωσσάρι της νεοελληνικής. Ός προς τα ελληνικά - ιερή γλώσσα, ό Σοφιανός συνεργάστηκε στήν έκδοση του έργου του Θεοφυλάκτου Άχρίδος, *Ερμηνεία εις τά τέσσερα Εύαγγέλια*, Ρώμη 1542.

42. Για τήν στροφή της Μεταρρύθμισης προς τα ελληνικά, βλ. Saladin, *La Bataille du Grec* (έδω, σμ. 6). Για τήν συνδρομή των χαρτών στίς αναγεννησιακές εκδόσεις της Βίβλου στίς διαμαρτυρούμενες χώρες, βλ. Catherine Delano Smith and Elizabeth Morely Ingram, *Maps in Bibles 1500-1600*, Γενεύη, Librairie Droz, 1991 και Catherine Delano Smith, «Maps as Art and Science: Maps in Sixteenth Century Bibles», *Imago Mundi* 42 (1990), 65-83.

43. Για τήν έκφραση του αναγεννησιακού οίκουμενισμού στήν γεωγραφία και τήν χαρτογραφία, βλ. Denis Cosgrove, «Globalism and tolerance» (έδω, σμ. 4), ειδικότερα στίς σ. 864-865. Βλ. έπίσης Frank Lestringant, «Le monde ouvert», στό Gérald Chaix, (έπιμ.), *Questions d'Histoire: L'Europe de la Renaissance, 1470-1560*, Νάντη, Éditions du Temps, 2002, σ. 11-15, και J. M. Headley, «Geography and empire in the late Renaissance: Botero's assignment, Western universalism, and the civilizing process», *Renaissance Quarterly* 53 (2000), 1119-55.

σμιο ἄνδρα καὶ ἀγαπητὸ φίλο» καὶ τὸν ἐνημερώνει ὄχι μόνον γιὰ φιλολογικὰ ζητήματα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνόδου τοῦ Τριδέντου.⁴⁴ Ἔτσι, δὲν εἶναι σύμπτωση τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Joachim Vadianus, ὁ μεταρρυθμιστὴς τοῦ St. Gallen καὶ ἐκδότης τῆς γεωγραφίας τοῦ Πομπόλιου Μέλα, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους δυτικούς οὐμανιστὲς ποὺ ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ, ὅτι ὁ Nicolaus Gerbel, ὁ ἐλληνοιστὴς ποὺ ἀνέλαβε νὰ «ἐξηγήσει» καὶ νὰ προωθήσει τὸ ἔργο, ἦταν ἔνθερμος ὀπαδὸς τῆς Μεταρρύθμισης, ἐκδότης τῆς Βίβλου στὰ ἐλληνικὰ καὶ οἰκειὸς τοῦ Λούθηρου καὶ τοῦ Μελάγχθωνα, ἢ ὅτι ὁ χάρτης καὶ ἡ εἰκονογραφία του υἱοθετήθηκαν αὐτομάτως ἀπὸ τὸν Sebastian Münster στὴν *Κοσμογραφία* του.⁴⁵

Ἡ καθιέρωση τοῦ ἔργου θὰ ἔρθει στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16ου αἰώνα, πάλι ἀπὸ ἓνα θρησκευτικὸ καὶ μορφωτικὸ περιβάλλον, περιθωριακὸ ὡς πρὸς τὸν κυρίαρχο ρωμαιοκαθολικισμό, μὲ τὴν ἐνταξή του στὸν ἱστορικὸ ἄτλαντα τοῦ Abraham Ortelius, τὸ *Parergon*. Ὅπως πρόσφατες ἐρευνες ἔχουν πλέον ἀποδείξει, ὁ Ortelius στάθηκε μία ἀπὸ τίς κεντρικὲς μορφὲς τοῦ νεο-στωικοῦ κύκλου τῆς «Οἰκογένειας τῆς Ἀγάπης», αὐτῆς τῆς ιδιότη-πης ὁμάδας οἰκουμενικῶν μυστικιστῶν τῶν Κάτω Χωρῶν ποὺ ἔδρασε στὰ ἀνεκτικὰ ὄρια τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης.⁴⁶ Καὶ ἦταν ὁ Ortelius αὐτὸς ποὺ

44. Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, Collection Dupuy, vol. 796, folio 601 (ἐπιστολὴ τοῦ Μελάγχθωνα στὸν Σοφιανὸ, Ἰούλιος 1553) καὶ idem folio 603 (ἐπιστολὴ τοῦ Μελάγχθωνα στὸν Σοφιανὸ, Ἰούνιος 1553).

45. Ἦδη στὰ 1544, ὁ Sebastian Münster συμπεριέλαβε στὴν *Cosmographia Universalis* (Βασιλεῖα, H. Petri) ἓναν χάρτη τῆς νεότερης Ἑλλάδας ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ πρότυπο τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ σὲ ἀπλουστευμένη, σχηματικὴ μορφή. Ὁ χάρτης αὐτὸς περιλήφθηκε καὶ στίς ἐκδόσεις τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Πτολεμαίου ἀπὸ τὸν Münster (Βασιλεῖα, H. Petri, 1545 καὶ 1552) καὶ συνέχισε νὰ περιλαμβάνεται στίς ἐκδόσεις τῆς *Cosmographia* ἕως τὸ 1578. Τὸν χάρτη συνόδευε καὶ ἓνας συνοπτικὸς πίνακας 57 ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν, ἀντλημένος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο πίνακα τοῦ Σοφιανοῦ («Graeciae modernae facies cum succindo indice nominum que mutationem temporis successu accepterunt»). Βλ. H. L. Ruland, «A Survey of the Double-Page maps in 35 editions of Münster's *Cosmographia Universalis*, 1544-1628 and his Edition of Ptolemy's *Geographia*, 1540-1552», *Imago Mundi* 16 (1962), 84-97.

46. Βλ. Giorgio Mangani, *Il «mondo» di Abramo Ortelio: Misticismo, geografia e collezionismo nel Rinascimento dei Paesi Bassi*, Μοδὲνα, Franco Cosimo Panini, 1998. R. Boumans, «The religious views of Abraham Ortelius», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 17 (1954), 374-377. Γιὰ τὸ *Parergon*, βλ. Marcel van den Broecke, «Historical maps and their texts in the first modern atlas by Abraham Ortelius», *Caert-Thresoor* 22 (2003) 2, σ. 29-39. Liliane Wellens - De Donder, «Un Atlas historique: le *Parergon* d'Ortelius», *Abraham Ortelius (1527-1598). Cartographie et humaniste*,

ἐπέβαλε τὴν λαμπρὴ ὑστεροφημία τοῦ χάρτη γιὰ δύο καὶ πλέον αἰῶνες. Ὁ τίτλος καὶ μόνον ποὺ τοῦ ἔδωσε — «Graecia Sophiani» («ἡ Ἑλλάς τοῦ Σοφιανοῦ») — τὸν περιέβαλε μὲ μιὰ ἀρχετυπικὴ αἴγλη: πρόκειται γιὰ τιμὴ τὴν ὁποία δὲν ἐπιφύλαξε σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς χαρτογράφους τὰ ἔργα τῶν ὁποίων δημοσίευσε στοὺς ἄτλαντές του.

«Ἡ Ἑλλάς τοῦ Σοφιανοῦ» συμπεριλήφθηκε στὸν πυρήνα τοῦ *Parergon* τοῦ Ortelius ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἤδη φάση τοῦ ἔργου, καθὼς ὁ χάρτης ἀντιπροσώπευε ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ βήματα τοῦ κοσμικοῦ σχεδίου τῆς Θείας Πρόνοιας, αὐτῆς τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης ποὺ εἰκονίσθηκε σταδιακὰ στὶς διαδοχικὲς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου: πρῶτα οἱ ἀρχαῖες περιπλανήσεις, ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τῶν Ἀργοναυτῶν ἕως ἐκεῖνες τοῦ Ὀδυσσεῆ καὶ τοῦ Αἰνεία, στὴ συνέχεια ἡ ἴδρυση τῶν ἐλληνικῶν κρατῶν καὶ τῆς Ρώμης, ἔπειτα ἡ πολιτικὴ ἐνοποίηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου κάτω ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ κυριαρχία. Μετὰ ἡ διάδοση τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τέλος τὰ ἐν ἐνεργείᾳ ὄργανα τῆς Θείας Πρόνοιας, οἱ ἄρχοντες τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὸ Escorial, ἡ ἔδρα τοῦ μοναχοῦ-Αὐτοκράτορα μὲ τὴν ἀχανή του βιβλιοθήκη ποὺ περιέκλειε ὅλη τὴ μνήμη τοῦ κόσμου.⁴⁷ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Escorial, τὸ *Parergon* περιλαμβάνει δύο ἀκόμη εἰκόνες μυθικῶν παραδείσων, τοποθεσιῶν γιὰ ποιητικὴ ἀνάπαυλα:⁴⁸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ Δάφνη καὶ τὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν, — ἡ τελευταία ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Christoph Schweicker γιὰ τὴν πρώτη ἐκδοση τῆς «Εἰσαγωγῆς» στὸν χάρτη, τοῦ Nicolaus Gerbel (1545).

Εἶναι, πιστεύω, περιττὸ νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς ἂν ὁ Σοφιανὸς πρόσκειτο στὴν ὀρθοδοξία, τὸν καθολικισμό ἢ τὴν μεταρρύθμιση, ἔτσι καθὼς βίωσε καὶ ἐργάσθηκε μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανικοῦ οἰκουμενισμοῦ ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν Ρώμη πρὶν ἀπὸ τὴν Μεταρρύθμιση. Καὶ εἶναι ἐξίσου ἀνώφελο νὰ ἀναρωτηθεῖ ἂν ἦταν καλὸς χριστιανὸς ἢ ἂν εἶχε ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὶς νεο-στωικὲς ἰδέες ἢ, ἀκόμη, ἂν ἔκλινε πρὸς περισσότερο ριζοσπαστικὲς

Τύρναουτ, Brepols, 1998, σ. 83-92. Γιὰ τὰ ἱερὰ θέματα στὸ *Parergon*, βλ. Walter Melion, «Ad ductum itineris et dispositionem mansionum ostendenbam: meditation, vocation, and scared history in Abraham Ortelius's *Parergon*», *Journal of the Walters Art Gallery* 57 (1999), 49-72. Βλ. ἐπίσης Denis Cosgrove, «Globalism and Tolerance» (ἔδῳ, σην. 4).

47. Βλ. Giorgio Mangani, *Il «mondo» di Abramo Ortelio* (ἔδῳ, σην. 46), σ. 125-139.

48. Βλ. Denis Cosgrove, «Globalism and Tolerance» (ἔδῳ, σην. 4), σ. 857.

ἀπόψεις, ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ἀπὸ τὸ πρῶμο ἐνδιαφέρον τοῦ Σοφιανοῦ γιὰ τὸν πυρρωνισμό.⁴⁹ Ὁ Σοφιανὸς δὲν ἦταν ἄνθρωπος τῆς θεωρίας. Ἀντιθέτως, ὅπως ἐπισημαίνει καὶ ὁ Émile Legrand, («ἦταν ἓνα πνεῦμα ἐξόχως πρακτικόν».⁵⁰ Ὡστόσο, ὡς χαρτογράφος ὄφειλε νὰ προτείνει ἐμπειρικές λύσεις σὲ ρευστὰ θεωρητικὰ ζητήματα γύρω ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν σχέσεών της μὲ τὶς ζητήσεις τόσο τῆς ἀναγεννησιακῆς διανόησης ὅσο καὶ μὲ ἐκείνες τῶν ἐλλήνων πατριωτῶν τῆς διασπορᾶς.

Τὸ ἐγχείρημά του νὰ ἐκδώσει ἓναν συγκεντρωτικὸν χάρτη τῶν ἐλληνικῶν ἐδαφῶν καὶ νὰ ἐντάξει σὲ αὐτὸν ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς χρόνους ἕως τὴν ἴδρυση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὴν διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποσκοποῦσε νὰ ἐνισχύσει τὴν ἰδέα ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε ἓναν ἐνεργὸν συντελεστὴ τῆς χριστιανικῆς καὶ οὐμανιστικῆς κληρονομιάς. Τὸ ἐγχείρημά του ἱκανοποιοῦσε τὸ αἶτημα οὐμανιστῶν καὶ ἀρχαιοδιφῶν γιὰ μιὰ ὀπτικὴ γεωγραφικὴ καὶ τοπογραφικὴ τεκμηρίωση τοῦ παρελθόντος. Γιὰ τὶς λόγιες ἐλίτ τοῦ 16ου αἰῶνα ὁ χάρτης λειτουργοῦσε ὡς ὀπτικὸς πανδέκτης τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ποὺ ἀναπαρίστανε καὶ πινακοποιοῦσε τὸ πλαίσιο τῆς ἀρχαίας (ἐλληνικῆς καὶ λατινικῆς) λογοτεχνικῆς καὶ ἱστοριογραφικῆς παραγωγῆς. Ἀκόμη, χάρις στὰ ἐξαρτήματά του, καθιστοῦσε ἐφικτὴ τὴν ἐξακριβίωση τῶν θέσεων ποὺ ἀναφέρονταν στὶς πηγές καὶ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἀλλαγῶν τους κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰώνων. Τέλος, ἡ εἰκονογράφηση τοῦ χάρτη καὶ οἱ συμπληρωματικὲς ἀπόψεις τοῦ Christoph Schweicker, μολοντί φανταστικὲς, παρεῖχαν στοὺς χρῆστες τοῦ ἔργου ἓναν πλοῦτο τοπογραφικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν τεκμηρίων γιὰ τὸ τοπίο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ εὐρεία διάδοση καὶ ἀποδοχὴ τοῦ χάρτη ἐπέβαλε τὴν γεωγραφικὴ

49. Στὰ 1534 ὁ Σοφιανὸς ἀντέγραψε τὸ ἔργο τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, *Πυρρωνικαὶ Ὑποθέσεις* καὶ τὸ προσέφερε στὸν Georges de Selve, ἐπίσκοπο τοῦ Lavaur καὶ πρέσβη τῆς Γαλλίας στὴν Βενετία. Ἀπὸ τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιστολὴ του δὲν φαίνεται νὰ ἔχει προσχωρήσει στὸν πυρρωνισμό (κάτι τέτοιο θὰ ἦταν ἐξᾴλλου πολὺ πρῶμο καθὼς αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἰδέες διαδόθηκαν στὴν Δύση κατὰ τὸν ἀρχόμενον 17ο αἰῶνα) οὔτε νὰ υἱοθετεῖ τὶς ὑλιστικὲς ἀπόψεις τοῦ ἐμπειριστῆ φιλοσόφου. Περὶσσότερο διασκεδάζει μὲ τοὺς ἀνατρεπτικοὺς ἀφορισμοὺς του καὶ θεωρεῖ τὸ ἔργο ὡς ἀπολαυστικὴ ἀνάπαυλα στὶς ἐξαντλητικὲς πνευματικὲς του ἐργασίες. Τὸ χειρόγραφο βρίσκεται σήμερα στὴ Παρίσι, στὴν Bibliothèque Nationale de France: Ms Parisinus 1963 (anc. Fond grec). Βλ. Legrand, «Nicolas Sophianos» (ἐδῶ, σημ. 3), σ. clxxxix-cxc.

50. Legrand, «Nicolas Sophianos» (ἐδῶ, σημ. 3), σ. cxci.

πραγματικότητα τῆς Ἑλλάδας, ἀρχαίας καὶ νεότερης, ὡς ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ οὐμανιστικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ 16ου αἰώνα: Ἡ «Ἑλλάδα τοῦ Σοφιανοῦ» προσέλαβε αὐτομάτως κύρος ἀνοίγοντας τὸν δρόμο τῆς ἱστορικῆς καὶ συγκριτικῆς γεωγραφίας, τοῦ κλάδου ἐκείνου τῆς ἀρχαιολογίας ποὺ ἔμελλε νὰ καλλιεργηθεῖ ἐντατικὰ κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα.⁵¹

Χρονολογικὸς κατάλογος ἐκδόσεων

Οἱ πρῶτες ἐκδόσεις τοῦ χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Νικόλαου Σοφιανοῦ λανθάνουν, ἐνῶ μεγάλη σύγχυση ἐπικρατεῖ γύρω ἀπὸ τὶς διαφορὲς ἐπανεκδόσεις του, λόγω τοῦ ὅτι καὶ ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν σωθεῖ ἑλάχιστα ἀντίτυπα. Ἡ ἐκδοτικὴ ἱστορία τοῦ χάρτη στηρίζεται ἔτσι σὲ ἔμμεσες πληροφορίες καὶ φιλολογικὲς μαρτυρίες. Τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς μαρτυρίες αὐτὲς συνέλεξαν κατὰ τὸν 19ο αἰώνα ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης (1843) καὶ ὁ Émile Legrand (1885).⁵² Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καθὼς καὶ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ ἀνατυπώσεις τοῦ ἔργου (Ρώμη 1552 καὶ Βασιλεῖα 1601), συντάχθηκαν καὶ οἱ νεότερες χαρτο-βιβλιογραφίες τοῦ Σοφιανοῦ, ἀπὸ τὸν Frank Hieronymus, τὸν Peter Meurer, καὶ τὸν Robert Karrow.⁵³ Οἱ ἀπογραφὲς αὐτὲς συχνὰ ἀντιφάσκουν μεταξὺ τους, ἐνῶ ἡ ἐμφάνιση νέων ἀντιτύπων τοῦ χάρτη, ὁ ἐντοπισμὸς ἄγνωστων ἐπανεκδόσεων του καθὼς καὶ ἡ ἀναδρομὴ σὲ παλαιὰς ἀνεκμετάλλευτες φιλολογικὲς μαρτυρίες, σχετικὲς μὲ τὸ ἔργο, ἐπιβάλλουν πλεόν τὴν ἀποκατάσταση καὶ τὴν ἀναθεώ-

51. Ὅπως τὸ ἔργο τοῦ Paul Merula, *Cosmographia Generalis et Geographia Particularis* (1605), τοῦ Philip Cluverius, *Introductionis in Universam Geographiam, tam veteram quam novam libri VI* (1628), τοῦ Philippe Briet, *Parallela geographiae veteris et novae...* (1648-1649) ἢ τοῦ Johann Wilhelm Laurenberg, *Graecia antiqua* (1660). Βλ. Numa Broc, *La Géographie de la Renaissance, 1420-1620*, Παρίσι, C.T.H.S., 1986, σ. 93-97.

52. Ἀνδρέας Μουστοξύδης, «Νικόλαος Σοφιανός» (ἐδῶ, σὴμ. 3), Legrand (ἐδῶ, σὴμ. 3), σ. clxxxvii-cxciv.

53. Frank Hieronymus, *Basler Buchillustration 1500 bis 1545*, Βασιλεῖα, Universitätsbibliothek Basel, 1984, σ. 541-47. Τοῦ ἴδιου, *Griechischer Geist aus Basler Pressen. Katalog der frühen griechischen Drucke aus Basel in Text und Bild*, Βασιλεῖα, Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, 1992, λῆμμα GG 292. Peter H. Meurer, *Fontes Cartographici Orteliani: Das «Theatrum Orbis Terrarum» von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen*, Βάινγκιμ, VCH, Acta Humaniora, 1991, σ. 241-42. Robert W. Jr. Karrow, «Nicolaos Sophianos» (ἐδῶ, σὴμ. 3), σ. 495-99.

ρηση τῆς ἐκδοτικῆς ἱστορίας τοῦ χάρτη καὶ τοῦ ὕλικου ποὺ τὸν συνόδευε.

Στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ παρατίθενται χρονολογικὰ οἱ ἐκδόσεις καὶ ἐπανεκδόσεις τοῦ χάρτη καὶ τῶν ἐξαρτημάτων του ἕως τὴν ἔκδοση τοῦ χάρτη ἀπὸ τὸν Abraham Ortelius στὰ 1579 (Ἑλλάς, Graecia Sophiani, ἀρ. 21). Ἀπὸ τὴν χρονολογία αὐτὴ καὶ μετὰ τὸ ἔργο τυποποιεῖται καὶ οἱ ἐπανεκδόσεις του εἶναι πανομοιότυπες. Αὐτὲς παρουσιάζονται συγκεντρωτικὰ καὶ παρακολουθοῦνται ἀναλυτικὰ μόνον οἱ ἐπανεκδόσεις ἐκεῖνες ὅσες διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ Ortelius. Στὰ σχόλια ποὺ συνοδεύουν τὸ κάθε λῆμμα παραθέτονται συνοπτικὰ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴν κάθε ἔκδοση καὶ τοὺς συντελεστές της. Ἐντὸς ἀγκυλῶν ἀπογράφονται οἱ ἐκδόσεις τοῦ ἔργου τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν ἔως τώρα ἐντοπισθεῖ ἀντίτυπα. Ἐντὸς ἀγκυλῶν καὶ μὲ ἐρωτηματικὸ ἀπογράφονται οἱ ἐκδόσεις γιὰ τίς ὁποῖες δὲν ἔχουμε ἀσφαλεῖς βιβλιογραφικὲς μνεῖες.

ἀρ. 1. [*Totius Graeciae Descriptio, Romae, Antonio Blado In Templo Boni Eventus (= ὑπόθεση), 1540*]

Δὲν ἔχει ἔως τώρα ἐντοπισθεῖ ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Νικόλαου Σοφιανοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικρατεῖ μεγάλη σύγχυση γύρω ἀπὸ τὴν χρονολογία της. Ὁ Ζαχαράκις τὴν χρονολογεῖ στὰ 1536, οἱ Μουστοξύδης, Σάθας, Hieronymus καὶ Meurer στὰ 1540, ὁ Karrow 1543.⁵⁴

Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ χάρτης τυπώθηκε στὴ Ρώμη, σὲ τέσσερα ἢ ὀκτὼ φύλλα, πρὶν ἀπὸ τίς 8 Φεβρουαρίου 1543, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχαιοδίφου Johannes Metellus στὸν οὐμανιστὴ Antonio Augustin.⁵⁵ Τὸ γεγονός ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 1543 ὁ χάρτης ἦταν ἤδη τυπωμένος ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Konrad Gesner πρὸς τὸν Joachim Vadianus, μὲ ἡμερομηνία 7 Ἀπριλίου 1543.⁵⁶ Τὸ γεγονός ὅτι ὁ χάρ-

54. Karrow, «Nicolaos Sophianos» (ἐδῶ, σημ. 3), σ. 495, Christos Zacharakis, *A Catalogue of Printed Maps of Greece, 1477-1800*, Ἀθήνα, Samourkas Foundation, 1992 no 2242, Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 142. Μουστοξύδης, «Νικόλαος Σοφιανός» (ἐδῶ, σημ. 3), σ. 242, Hieronymus (ἐδῶ, σημ. 53), σ. 544, Meurer (ἐδῶ, σημ. 53), σ. 241.

55. Ὁ Augustin πληροφορεῖ τὸν Metellus ὅτι ὁ ἐλληνιστὴς Philaenus Lunardus ἐκφραζόταν ἐγκωμιστικὰ γιὰ τὸν χάρτη. Βλ. Juan Andrés, *Antonii Augustini, archiepiscopi Taraconensis, epistolae latinae et italicae*, Πάριμα 1804, σ. 167.

56. «... item Graeciae tabulam impressam cum multis nomenclatures...». Ἐπιστολὴ

της πρωτοτυπώθηκε στη Ρώμη δὲν πρέπει νὰ ἀμφισβητηθεῖ, καθὼς ὁ Johannes Oporin τὸ δηλώνει στὴν ἀρχὴ τῆς ἀφιέρωσης τῆς τρίτης ἐκδοσης τοῦ χάρτη (ἀρ. 4).

Ἐνα ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα αὐτοῦ τοῦ μεγέθους δὲν θὰ μπορούσε νὰ περάσει ἀπαρατήρητο καὶ ἡ ἀπουσία ἀντιτύπων τῆς πρώτης αὐτῆς ἐκδοσης καθὼς καὶ ἡ ἀπουσία ἀναφορῶν σὲ αὐτὴν παραμένουν ἀναμφισβήτητα αἰνιγματικές. Μία πιθανὴ ἐρμηνεία τους θὰ ἦταν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἐκδοση αὐτὴ τραβήχτηκαν ἐλάχιστα ἀντίτυπα, δοκιμαστικά, ἕνα ἀπὸ τὰ ὅποια ἔφτασε στὰ χέρια τοῦ ἐκδότη Johannes Oporin τῆς Βασιλείας, ὁ ὅποιος ἀναδημοσίευσε τὸ ἔργο (βλ. ἀρ. 3, 4). Στὸ μοναδικὸ πλήρες σωζόμενο ἀντίτυπο τῆς τρίτης ἐκδοσης τοῦ χάρτη ἀπὸ τὸν Oporin (βλ. ἀρ. 4) ἔχει διατηρηθεῖ ἡ ἀρχικὴ προσφώνηση τοῦ Σοφιανοῦ πρὸς τὸν ἀναγνώστη, ἡ ὁποία ὑπογράφεται στὴ Ρώμη, In Templo Boni Eventus, Μάιος 1540. Ἔως τώρα ἡ χρονολογία αὐτὴ (Μάιος 1540) θεωρεῖτο ὅτι ἀναφέρεται στὴν ὀλοκλήρωση τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ ἔργου καὶ ὄχι στὴν ἐκτύπωσή του, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ Boni Eventus θεωρεῖτο, ἕως τώρα, ὡς ἡ διεύθυνση τῆς κατοικίας τοῦ Σοφιανοῦ στὴ Ρώμη. Ὡστόσο πρόκειται γιὰ τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Antonio Blado, ἐπίσημου τυπογράφου τοῦ Βατικανοῦ. Τὸ σῆμα αὐτὸ ἐμφανίζεται καὶ στὴν ἐκδοση τῆς *Ποικίλης Ἱστορίας* τοῦ Κλαύδιου Αἰλειανοῦ (Ρώμη 1545). Ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐδῶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Blado ἦταν αὐτὸς ποὺ προσκάλεσε τὸν Σοφιανὸ στὴν Ρώμη καὶ τοῦ παρήγγειλε τὸν σχεδιασμὸ τῶν ἐλληνικῶν στοιχείων. Ἡ δικαστικὴ διένεξη μεταξὺ τοῦ Σοφιανοῦ καὶ τοῦ Blado καὶ ἡ παρακράτηση τυπογραφικοῦ ὑλικοῦ ἕως τὰ 1551⁵⁷ δικαιολογεῖ τὴν ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου στὴ Ρώμη, in Templo Boni Eventus, στὰ 1552 (βλ. ἀρ. 10). Τὸ πλέον πιθανὸ εἶναι νὰ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἐπανέκδοση αὐτὴ οἱ ἴδιες τυπογραφικὲς πλάκες. Ἐὰν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση αὐτὴ, τότε οἱ διαστάσεις καὶ ἡ τεχνικὴ χάραξης τῶν δύο ἔργων ταυτίζονται.

τοῦ Gesner στὸν Vadianus, 7 Ἀπριλίου 1543. Βλ. Emil Arbenz (ἐπιμ.), *Vadianische Briefsammlung der Stadtbibliothek St. Gallen*, 7 τόμοι, St. Gallen 1881-1913, ἐπιστολὴ ἀρ. 1285. Βλ. ἐπίσης Β. R. Jenny, «Arlenius in Basel», *Baseler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 64 (1964), σ. 16.

57. Βλ. Alberto Tinto, «Nuovo Contributo alla Storia della Tipographia greca a Roma nel Secolo XVI: Nicolo Sofiano», *Gutenbergjahrbuch* 40 (1965), 171-75.

άρ. 2. *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis, a N. Sophiano iam aeditae. Hanc quoq' paginam, ac locorum nomina, quibus olim apud antiquos nuncupabantur, & quibus nunc appellantur, diligenti cura perquisita, continet, studiosis obnoxii, imprimi curauimus: ut inde eis non minus utilitatis, ac voluptatis, quam ex descriptione iam aedita, accedere possit. Atque hit recevit vocabulo interpretata nomina, numero simili quo etiam eaque sunt in descriptionis tabula annotauimus: ut sine negotio & hic, & ibi inueniri queant.*

Μονόφυλλο χωρίς αναφορά χρόνου και τόπου έκδοσης. Περιλαμβάνει έναν πίνακα αντιστοιχιῶν ἀρχαίων και νέων τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδας. Τὸ ἔντυπο αὐτὸ ἀπογράφει 276 ἀρχαῖα τοπωνύμια τοῦ χάρτη μὲ τις σύγχρονες ἀντιστοιχίες τους, ἀλλὰ και διάφορες λατινικὲς ἢ μεσαιωνικὲς ἐκδοχὲς τους. Τὰ νεότερα τοπωνύμια προέρχονται ἀπὸ χειρόγραφους ναυτικούς χάρτες τῆς ἐποχῆς. Ὁ πίνακας εἶναι ἀλφαβητικός και ἡ παραπομπὴ στὸν χάρτη γίνεται μέσω ἀριθμῶν ποὺ ἐγγράφονται στὸν πίνακα και στὸν χάρτη. Ὁ πίνακας πρέπει νὰ συνόδευε εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ, καθὼς ὁ Gesner δηλώνει ὅτι ἡ πρώτη ἐκδοσὴ περιλάμβανε τὰ ἀρχαῖα και νέα τοπωνύμια,⁵⁸ οἱ πορτογάλνοι χάρτες ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Σοφιανὸ ὡς μία ἀπὸ τις πηγὲς τοῦ ἔργου, ἐνῶ οἱ ἀριθμητικὲς παραπομπὲς ὑπάρχουν σὲ ὅλες τις σωζόμενες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου σὲ τέσσερα ἢ ὀκτὼ φύλλα (άρ. 4, 10 και 21). Ὁ πίνακας σώζεται σὲ περισσότερα ἀντίτυπα, ποὺ συνόδευαν τις διαδοχικὲς ἐπανεκδόσεις τοῦ χάρτη (βλ. ἀρ. 6 και 19).⁵⁹

Ὡς παράδειγμα παρατίθενται τὰ τοπωνύμια ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ Α:

Abdera	<i>Polystylo.</i>	87
Abea	<i>Calamata.</i>	48
Acheron	<i>Phanar. Glycys portus.</i>	23
Adrianopolis	<i>Andrianopoli. Odrysus. Trimontium. Philippupolis. Uschodonia.</i>	97
Acritas	<i>Capo gallo.</i>	44
Aedessa	<i>Vodena. Mogloena.</i>	78
Aegeum Mare	<i>Arcipelago.</i>	
Aegialia	<i>Cecerigo. Anticythuria. Aepla. Aegila.</i>	25
Aegiala	<i>Hjali.</i>	55
Aegina	<i>Laegina. Oenona.</i>	27

58. «... cum nominibus locorum antiquis et recentioribus...». Konrad Gesner, *Bibliotheca Universalis* (ἔδῳ, σημ. 35), σ. 523.

59. Paris, Bibliothèque Nationale de France, Département des Manuscrits, fonds Dupuy, tome 728, fol. 183.

Aenos	<i>Aeno</i> . Apsynthus. Poltyombria.	90
Alicarnassus	<i>Mesi</i> . Isthmus.	22
Alpheus.f.	<i>Rophea</i> .	41
Ampracius.s.	<i>G. delarta</i> .	
Ampracia	<i>Arta</i> .	25
Amorgos	<i>Amurgo</i> . Pancale. Psychia. Amorgium. Amorga. Carcesia.	54
Amphimales.s.	<i>G. della Suda</i> .	84
Amphipolis	<i>Chrysopoli</i> . Nouem viae. Myrica. Eion. Crademna. Anadraemos.	83
Anaphe	<i>Namphio</i> . Meblarius. Hippuris.	61
Anactorium	<i>Vonizza</i> .	26
Anchialus	<i>Anchialo</i> .	99
Andros	<i>Andro</i> .	32
Antander	<i>Sancto Dimitri</i> . Antandrus.	16
Antigonia	<i>Croia</i> .	18
Antiphellus	<i>Antiphelo</i> .	29
Apamia	<i>Apamia</i> .	8
Aperrae	<i>Phinica</i> .	30
Apollonia	<i>Apolline</i> . <i>Gylacia</i> .	15
Apri	<i>Apros</i> . Theodosiopolis.	94
Argolicus.s.	<i>G. de Neapoli</i> .	
Argos	<i>Argos</i> . Apia. Phoronaica urbs. Aegialia. Hippobotum. Iasus. Dipsium.	57
Argentum	<i>C. Stellaro</i> .	21
Asine	<i>Phaneromeni</i> .	45
Assum	<i>Sancti quaranta</i> .	16
Astypalea	<i>Stampalia</i> . Pyrra. Pylea. Deorum mensa.	62
Atalanta	<i>Talandi</i> .	39
Athyras.f.	<i>Athyra</i> .	102
Athos.m.	<i>Monte Sancto</i> . Athous.	
Attalia	<i>Satalia</i> . Agroina. Alloira.	32
Aulon	<i>Velona</i> . <i>Aulona</i> . Caulonia.	16
Azylia	<i>Natolico</i> . Alyzia.	29
Athenae	<i>Satines</i> . <i>Athina</i> .	62
Asteria	<i>Didascalio</i> . Asteris.	16
Axius.f.	<i>Vardari</i> .	74

άρ. 3. [*Descriptio nova totius Graeciae per Nicolaum Sophianum, Basiliae, Johannes Oporin, MDXXXIV*]

Μπορούμε νὰ παρακολοιουθήσουμε τὴν διαδρομὴ τοῦ χάρτη ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὴν Ἑλβετία: Ὁ φλαμανδὸς ἐλληνιστῆς Arnout van Eynthouts, γνωστὸς ὡς Arnoldus Arlenius, ἦταν —τρόπον τινὰ— συνάδελφος τοῦ Σοφιανοῦ καθὼς ἐργαζόταν στὴν Βενετία ὡς βιβλιοθηκάρχιος τοῦ Don Diego Hurtado de Mendoza, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Σοφιανὸς πραγματοποιεῖσε τὸ ταξίδι στὴν

Ἑλλάδα (Φεβρουάριος-Σεπτέμβριος 1543), προκειμένου νὰ συλλέξει ἑλληνικά χειρόγραφα. Ταυτόχρονα, ὁ Arlenius δροῦσε ὡς μεσίτης γιὰ τοὺς ἐκδότες τῆς Βασιλείας, τοὺς ὁποίους πληροφοροῦσε γιὰ χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἰταλία.⁶⁰ Τὴν ἀνοιξή τοῦ 1543 ὁ Arlenius ἔφερε ἓνα ἀντίτυπο τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ (ἀρ. 1) στὸν ἐκδότη Johannes Oporin τῆς Βασιλείας, ὁ ὁποῖος προγραμματίσει τὴν νέα ἐκδοση τοῦ χάρτη γιὰ τὸ ἴδιο ἔτος (1543).⁶¹ Ἡ ἐκδοση αὐτὴ πραγματοποιήθηκε τὸ 1544, ἀφοῦ τὸν Δεκέμβριο αὐτοῦ τοῦ ἔτους (1544) ἐστάλη ἀντίτυπο τοῦ χάρτη στὸν Joachim Vadianus.⁶² Τὸ γεγονός τῆς ἐκδοσης τοῦ χάρτη ἀπὸ τὸν Oporin στὰ 1544 ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν Gesner. Στὴν *Bibliotheca Universalis* (1545) ἀναφέρει ὅτι ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ τυπώθηκε πρῶτα στὴν Ρώμη καὶ ὕστερα στὴν Βασιλεία ἀπὸ τὸν Johannes Oporin («τὸν προηγούμενο χρόνο») (= 1544).⁶³

Ὁ χάρτης ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸν Oporin τὸ ἐπόμενο ἔτος (1545, βλ. ἀρ. 4). Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ ἀνατύπωση, ὅποτε ἡ περιγραφὴ τῆς ἐκδοσης τοῦ 1545 ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ 1544.

ἀρ. 4. *Descriptio nova totius Graeciae per Nicolaum Sophianum, Basiliae, Johannes Oporin, 1545.*

(βλ. εἰκόνα 1)

Ἡ μεγάλη ζήτηση τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ πρέπει νὰ ὀδήγησε στὴν ἄμεση ἐπανεκδόσή του. Ὅπως τὰ ἀντίτυπα τῆς πρῶτης ἐκδοσης τοῦ Oporin (1544) ἔτσι καὶ τὰ ἀντίτυπα τῆς ἐπανεκδοσης τοῦ 1545 θεωροῦνταν χαμένα. Στὰ 1975, ὁ Ernst Meyer ἐντόπισε ἓνα ἀντίτυπο τῆς ἐκδοσης τοῦ 1545 στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, δεμένο στὸν τόμο τοῦ N. Gerbels *In descriptionem Graeciae Sophiani, praefatio* (1545, βλ. ἐδῶ τὸ ἐπόμενο λήμμα).⁶⁴ Τὸ βιβλίον καὶ ὁ χάρτης προέρχονταν ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ

60. Βλ. B. R. Jenny, «Arlenius in Basel» (ἐδῶ, σσμ. 56), σ. 16-17.

61. «...que omnia hac estate ab Oporino Basiliae excudentur...», ἐπιστολὴ τοῦ Gesner στὸν Vadianus, 7 Ἀπριλίου 1543. Βλ. Emil Arbenz (ed.), *Vadianische Briefsammlung* (ἐδῶ, σσμ. 56).

62. Ἐνα ἀντίτυπο τῆς νέας ἐκδοσης ἀπεστάλη ἀπὸ τὸν Oporin στὸν Vadianus στὶς 8 Δεκεμβρίου 1544. Βλ. *Vadianische Briefsammlung* (ἐδῶ, σσμ. 56), ἐπιστολὴ ἀρ. 1373.

63. Konrad Gesner, *Bibliotheca Universalis* (ἐδῶ, σσμ. 35), σ. 523.

64. Βλ. Frank Hieronymus, *Basler Buchillustration* (ἐδῶ, σσμ. 53) καὶ τοῦ ἰδίου, *Griechischer Geist aus Basler Pressen* (ἐδῶ, σσμ. 53). Peter H. Meurer, *Fontes Cartographici Orteliani* (ἐδῶ, σσμ. 53), σ. 241-42.

Κωνσταντίνου Σάθα, την οποία αγόρασε η ΕΒΕ στα 1909. Το γεγονός αυτό εξηγεῖ γιατί ο Σάθας δίνει σωστές βιβλιογραφικές πληροφορίες για την έκδοση του χάρτη στην *Νεοελληνική Φιλολογία* του.⁶⁵ Το αντίτυπο τῆς ΕΒΕ ἐξαφανίσθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακάλυψή του, ἐνῶ ἔνα δεύτερο κολοβὸ ἀντίτυπο ποὺ φυλάσσεται στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Κογκρέσου στὴν Οὐάσιγκτον ἀπὸ τὰ 1958, ἂν καὶ καταγραμμένο, δὲν εἶχε προσελκύσει τὴν προσοχὴ τῶν μελετητῶν τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ.⁶⁶ Προσφάτως, ἕνα νέο ἀντίτυπο ἐμφανίσθηκε σὲ δημοπρασία τοῦ οἴκου Sotheby's.⁶⁷

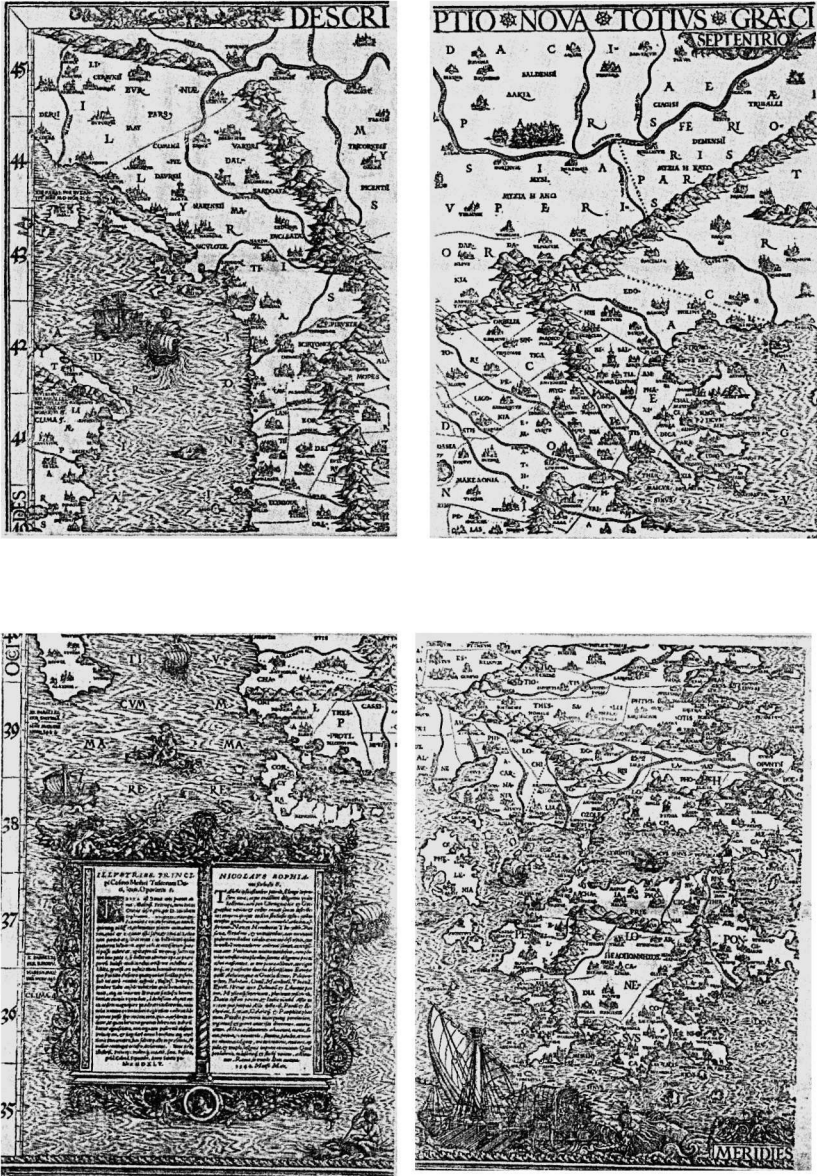
Ὁ χάρτης εἶναι ξυλογραφία, σὲ ὀκτὼ φύλλα διαστάσεων 280 x 380 χιλ. τὸ καθένα. Περιλαμβάνει σὲ δύο πλάκες, στὴν κάτω ἀριστερὴ πλευρὰ του, τὴν ἀφιέρωση τοῦ Johannes Oporin στὸν Cosimo de' Medici (ὅπου ἀναφέρεται στὴν πρώτη ἐκδοση τῆς Ρώμης καὶ στὴν μεγάλη χρησιμότητα τοῦ χάρτη)⁶⁸ καθὼς καὶ τὸ πλήρες κείμενο τῆς προσφωνήσεως τοῦ Σοφιανοῦ πρὸς τὸν ἀναγνώστη, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου, χρονολογημένη τὸν Μάιο τοῦ 1540 στὴ Ρώμη: «*Nicolaus Sophianus studiosis S[alutem]. Tabella ipsa ostendere poterit, si longe impensiori cura, atque exactiori diligentia quam hactenus, eam pro Chorographiae et Geographiae ratione et ordine conati sumus describere: ut opera quoque nostra studiosis ipsis (quibus mirifice gratificari cupimus) nonnihil utilitatis afferrentur. Nam ex Herodoto et Thucidide, Pausania, Strabone, et recentioribus, tam maritimis quam terrestribus tabulis accurate descriptis, quae in nostram rem conducere arbitrati sumus, excerptissimum Ptolemaeum minime mendosum, cum pluribus vetustis exemplaribus summa diligentia pro viribus conferentes, ac non pauca addentes, corrigentesque, eo praesertim duce hic*

65. *Νεοελληνική Φιλολογία* (Ἀθήνα 1868), σ. 142.

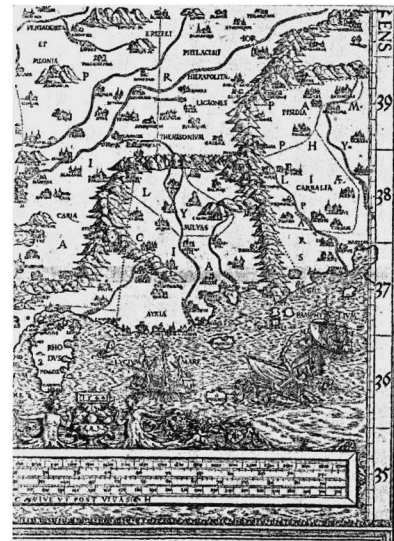
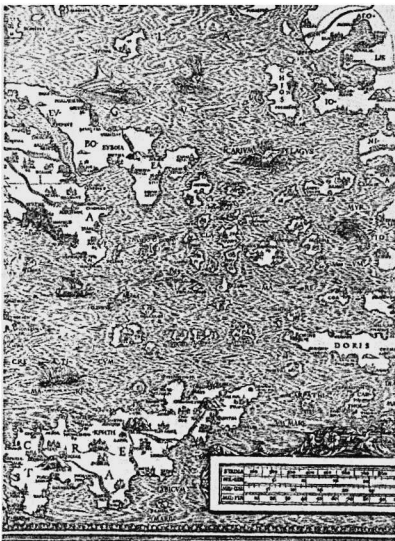
66. Library of Congress, G2000. 45 1545 Vault. Bl. Walter W. Ristow, *A la Carte: Selected Papers on Maps and Atlases*, Οὐάσιγκτον, DC, 1972, σ. 57. Σύμφωνα μὲ τὸν Harold M. Leich, ἐπιμελητὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν συλλογῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κογκρέσου, τὸ ἀντίτυπο τοῦ χάρτη ἦταν συσταχωμένο στὴν ἐκδοση τοῦ N. Gerbel, *In descriptionem Graeciae Sophiani, praefatio* (1545) καὶ ἀποτελοῦσε μέρος τῆς συλλογῆς ἐννέα ἀτλάντων τοῦ 16ου αἰῶνα τοῦ Melville Eastham. Τὸ ἀντίτυπο τοῦ Gerbel φέρει τὸ κτητορικὸ σῆμα τοῦ αὐστριακοῦ συλλέκτη Ferdinand Hoffmann.

67. Bl. Sotheby's. *Natural History, Travel, Atlases and Maps*, Λονδίνο, 18 Νοεμβρίου 2004, lot. 219.

68. «*Illustriss. Principi Cosmo Medici Tuscorum Duci, Joan. Oporinus S. Edita est Romae ante paucos annos, Illustriss. Princeps, nova totius Graeciae descriptio, per D. Nicolaum Sophianum, cuius quum amicus quidam nobis copiam faceret, ac omnib. Quicunq... Basileae, prid. Calend. Septembr. Anno Salutis publicae MCXLV.*»

Εικόνα 1

descriptissimus. Europae quidem Achaïam, quae et Graecia dicitur, Peloponnesum, Euboeam, Cretam, Macedoniam, Thraciam, Epirum, Illyriae vero Dalmatiam et Liburniae partem, Mysiamque superiorem, plurimum inferioris, Daciae iustam partem, et Italiae nonnihil. Asiae verream quae oropriem Asia dicta est, Pontum et Bithyniam, Lyciam, Galatiaeque et Pamphiliae plurimam. Punctis praeterea unamquamque provinciam, regionesque et gentes universas derimentes, annotatiomus. Ad haec insulas omnes adiacentes, maria, sinus, portus, promontoria, fiumina, paludes, et montes memoratu dignos, nec non nemora, civitates, oppida, et templa insignia imprimi curavimus. Quod pro laboris, industriaeque et studii ratione, aestimatore. Romae, in templo Boni eventus. 1540. Mense Maio.

Ἡ ἐπανάκδοση τοῦ 1545 εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς «φορτωμένης» γερμανικῆς χαρακτηριστικῆς τῆς ἐποχῆς. Τὸ φυσικὸ περιβάλλον (ὄροσειρές, δάση καὶ θάλασσες) ἀποδίδονται μὲ κάθε λεπτομέρεια, ἐνῶ πλοῖα, τέρατα καὶ μυθολογικὰ σκηνὰς γεμίζουν κάθε γωνιὰ τοῦ χάρτη. Τὴν διακόσμηση τοῦ χάρτη ἀνέλαβε ὁ ζωγράφος Heinrich Vogther ἀπὸ τὸ Στρασβοῦργο, ἐνῶ τὴν χάραξη ἀνέλαβε ὁ χαράκτης Christoph Schweicker ἐπίσης ἀπὸ τὸ Στρασβοῦργο. Τὸ ἔργο περιλαμβάνει ἀνάμεσα στὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Oporin, τὸν Ἀρίωνα μὲ τὸ δελφίνι. Περιλαμβάνει ἀκόμη ὀρισμένες χαρτογραφικὰς βελτιώσεις, ὡς πρὸς τὴν προηγούμενη ἔκδοση τῆς Ρώμης (ἀρ. 1), ὅπως τὶς συγκριτικὰς κλιμακὰς ἀρχαίων καὶ νέων μονάδων μέτρησης μήκους (ἀρχαῖα ἑλληνικὰ στάδια καὶ γαλλικὰ, γερμανικὰ καὶ ἰταλικὰ μίλια), ποὺ ἐπεξεργάσθηκε ὁ μαθηματικὸς Christman Herlin ἀπὸ τὸ Στρασβοῦργο, ὑπογεγραμμένη CH καὶ χρονολογημένη 1544.⁶⁹

Στὴν ἔκδοση τοῦ χάρτη ἔχει διορθωθεῖ ἡ δυτικὴ ἀκτογραμμὴ τῆς Ζακύνθου, διόρθωση ποὺ υἰοθετήθηκε καὶ στὴν ἐπόμενη ἔκδοση τοῦ ἔργου (Romae in templo Boni eventus, 1552, βλ. ἀρ. 10).

ἀρ. 5. *Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani, praefatio. In qua docetur, quem fructum, quamque voluptatem allatura sit haec pictura studiosis, si diligenter eam cum Historicorum, Poëtarum, Geographorumque scriptis contulerint. Eiusdem de situ, nominibus & regionibus Graeciae perbrevis in picturam Sophiani introductio. Item, Celebrium aliquot*

69. Βλ. Frank Hieronymus, *Griechischer Geist aus Basler Pressen* (ἔδω, σημ. 53), GG 292, καὶ τοῦ ἰδίου, *Basler Buchillustration* (ἔδω, σημ. 53), σ. 547.

urbium descriptiones. Eiusdem Gerbelij canon, quomodo, & in quot partes Picturae huius longitudo partienda sit... Regionum, montium, fluviorum, insularum, urbium, locorumque omnium in Pictura nominatorum Index. Basileae, [Johannes Oporin, 1545].

Ἡ ἐπανεκδόση τοῦ χάρτη τοῦ 1545 συνοδευόταν ἀπὸ τὴν ἔκδοση μιᾶς «Εἰσαγωγῆς» στὸ ἔργο, ποὺ παρήγγειλε ὁ Oporin στὸν λουθηριανὸ ἑλληγιστὴ Nicolaus Gerbel (1485-1560), μαθητὴ τοῦ Ἑρασμίου καὶ ἐκδότῃ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης.⁷⁰ Ἡ «Εἰσαγωγή» αὐτὴ εἶναι ἕνας ξεχωριστὸς τόμος 90 σελίδων, ποὺ περιλαμβάνει μιὰ ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Στὸν τόμο προτάσσονται ὀρισμένες εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις γύρω ἀπὸ τίς λόγιες χρήσεις τοῦ ἔργου, ἐνῶ ἡ περιγραφὴ ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ὀργανωμένη σὲ κεφάλαια, τὸ καθένα ἀφιερωμένο σὲ μιὰ ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλις ἢ βασιλείο. Στὴν ἀρχὴ τῶν περισσοτέρων κεφαλαίων περιλαμβάνεται μιὰ εἰκόνα τῆς ἐν λόγῳ περιοχῆς. Πρόκειται γιὰ 21 συνολικὰ ξυλογραφίες, 80 x 125 χιλ. ἢ κάθε μία, χαραγμένες ἀπὸ τὸν Christoph Schweicker: Tarentum, Athenae, Thebae, Megara, Delphi, Amphissa, Calydon, Actium, Argos Amphilochium, Dodona, Thessalonice, Tempe, Larissa, Lamia, Corinthus, Argos, Lacedaemon, Messene, Olympia, Pellene καὶ Megalopolis. Μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις (ὅπως ἡ Ἀθήνα καὶ τὰ Τέμπη), οἱ ξυλογραφίες τοῦ Meister Christoph εἶναι παραλλαγές ἀπεικονίσεων εὐρωπαϊκῶν πόλεων.

Ἡ «Εἰσαγωγή» τοῦ Gerbel ὀλοκληρώνεται ἀπὸ ἕνα ἀλφαβητικὸ εὐρετήριο τῶν 2.000 περίπου τοπωνυμίων ποὺ ἐγγράφονται στὸν χάρτη μὲ τίς γεωγραφικὲς τοὺς συντεταγμένες, καθὼς καὶ μὲ τέσσερα ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα γραμμένα ἀπὸ τοὺς Leon Marsus, L. Faber Phan, Faustus Sabaeus καὶ Faustinus Buturinus Veronensis.⁷¹ Δὲν εἶναι σαφὴς ὁ βαθμὸς

70. Ὁ Nicolaus Gerbel ἢ Gerbelius γεννήθηκε στὸ Pforzheim, περὶ τὰ 1485 καὶ πέθανε στὸ Στρασβοῦργο τὸ 1560. Ἦταν ἑλληγιστὴς, νομικὸς καὶ ἱστορικὸς καὶ ἑνθερμὸς ὀπαδὸς τῆς Μεταρρύθμισης. Μαθητὴς τοῦ Ἑρασμίου, δημοσίευσε, μεταξὺ ἄλλων, τὴν Καινὴ Διαθήκη στὰ ἑλληνικά (Hagenau, Thomas Anshelm, 1521). Γιὰ τὸν N. Gerbel, βλ. Auguste-Frédéric Liebrich, Université de France, *Faculté de théologie protestante de Strasbourg. Nicolas Gerbel, jurisconsulte-théologien du temps de la Réformation, thèse présentée, ... pour obtenir le grade de bachelier*, Στρασβοῦργο, Vve Berger-Levrault, 1857. Adolf Büchle, *Der Humanist Nikolaus Gerbel aus Pforzheim*, Durlach 1886.

71. Ὁ Σοφιστὸς συνάντησε πιθανότατα τὸν Fausto Sabeo (περὶ τὰ 1475-1559) κατὰ τὴν διάρκεια τῶν σπουδῶν του στὸ γυμνάσιο τοῦ Κυριναλίου, ὅταν ὁ Sabeo ἐργαζόταν

συμμετοχής τοῦ Σοφιανοῦ στὸ ἐγχείρημα, μολονότι ὁ Gerbel ἀναφέρεται στὸν συμβουλευτικὸ τοῦ ρόλο.⁷²

ἄρ. 6. *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis, a N. Sophiano iam aeditae. Hanc quoq' paginam, ac locorum nomina, quibus olim apud antiquos nuncupabantur, & quibus nunc appellantur, diligenti cura perquisita, continet, studiosis obnoxii, imprimi curauimus: ut inde eis non minus utilitatis, ac voluptatis, quam ex descriptione iam aedita, accedere possit. Atque hit recevit vocabulo interpretata nomina, numero simili quo etiam eaque sunt in descriptionis tabula annotauimus: ut sine negotio & hic, & ibi inueniri queant.*

Πρόκειται γιὰ ἐπανεκδόση τοῦ πίνακα ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν (ἄρ. 2). Περιλαμβάνει τὸν ἴδιο ἀριθμὸ τοπωνυμίων (276) μὲ τὶς ἀριθμητικὲς τους παραπομπὲς στὸν χάρτη. Δύο διαφορετικὲς ἐκδοχὲς τοῦ πίνακα ἔχουν ἕως τώρα ἐντοπισθεῖ, ποὺ περιλαμβάνουν τὸν ἴδιο ἀριθμὸ λημμάτων, ἀλλὰ καθὼς διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους περιλαμβάνουν, ἢ μὲν πρώτη μόνον τὸν πίνακα τῶν τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν, ἐνῶ ἡ δευτέρη (περισσότερο μακρόστενη), καὶ τὰ τέσσερα ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὸν Σοφιανὸ (βλ. ἄρ. 5). Ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἐκδοχῆς φυλάσσεται στὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Κογκρέσου στὴν Οὐάσινγκτον,⁷³ καὶ τῆς δευτέρης στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος,⁷⁴ ἀμφότερα ἀναδιπλούμενα καὶ συσταχωμένα στὴν ἐκδόση τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel τοῦ 1545. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ πίνακας μὲ τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα τυπώθηκε προκειμένου νὰ συνοδεύσει τὴν ἐκδόση τοῦ χάρτη τοῦ 1544, ποὺ κυκλοφόρησε πρὶν ἀπὸ τὴν δημοσίευση τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἡ ἐκδόση χωρὶς τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα συνόδευε τὴν ἐκδόση τοῦ χάρτη τοῦ 1545.

στὴν βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω τοὺς ἐνδεχόμενους δεσμούς τοῦ Σοφιανοῦ μὲ τοὺς συντάκτες τῶν ἄλλων τριῶν ἐπιγραμμάτων.

72. «Caeterum de inenarrabili utilitate historiae, de divino Nicolai Sophiani consilio, de me quoque, quae necessaria credebam, haec praefari volui.» N. Gerbel, *In descriptionem Graeciae Sophiani*, σ. 8.

73. Library of Congress (G 2000 G 45).

74. EBE, Βιβλιοθήκη Σάθρα, 982.

άρ. 7. *Totius Graeciae Descriptio / 'Απάσης 'Ελλάδος Περιγραφή, Venetiae, Giovanni Andrea Vavassore, M.DXXXXV.*

Τὴν ἴδια χρονιὰ πού πραγματοποιήθηκε ἡ ἀνατύπωση τοῦ χάρτη στὴν Βασιλεία (1545), κυκλοφορεῖ στὴν Βενετία μιὰ νέα ἔκδοση τοῦ χάρτη, ἀπὸ τὸν Giovanni Andrea Vavassore, τὸν ἐπονομαζόμενον Vagagnino.⁷⁵ Πρόκειται γιὰ μιὰ πιὸ χρηστικὴ, ἐκλαϊκευτικὴ χαλκογραφημένη ἔκδοση σὲ δύο μόνο φύλλα διαστάσεων 285 x 410 χιλιοστὰ τὸ καθένα, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν κατὰ τὸ ἕμισυ σμίκρυνση τοῦ χάρτη (συνολικὲς διαστάσεις 565 x 410 χιλ.). Ὁ χάρτης φέρει τίτλο στὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ λατινικά, καθὼς καὶ κλίμακα ἰταλικῶν μιλίων (140 ἰταλικά μίλια ἀντιστοιχοῦν σὲ 60 χιλ.) καὶ ἑλληνικῶν σταδίων. Ὁ Vavassore στὴν προσφώνησή του πρὸς τὸν ἀναγνώστη πού βρῖσκεται σὲ ἓνα ξετυλιγμένο εἰλητάριο στὸ κάτω καὶ ἀριστερὸ μέρος τοῦ χάρτη («Ioannes Andreas Vavassorius Vadagninus Lectori s.») ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ χάρτης εἶναι ἔργο τοῦ Ν. Σοφιστοῦ. Ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις ἔχουν διατηρηθεῖ τὰ περισσότερα στοιχεῖα, ἀκόμη καὶ ἡ διπλὴ (ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ) ἐκφορά τῶν ὀνομασιῶν τῶν διαφόρων περιοχῶν καὶ θαλασσῶν), ὡστόσο λόγω τοῦ περιορισμένου χώρου ἔχουν ἀπαλειφθεῖ οἱ βινιέτες τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, καθὼς καὶ οἱ διάφορες ἀναπαραστάσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἡ ἔκδοση τοῦ χάρτη ἀπὸ τὸν Vavassore πρέπει νὰ στηρίχθηκε σὲ ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης τῆς Ρώμης (1540, ἀρ. 1) καθὼς δὲν περιλαμβάνει τὶς βελτιώσεις τοῦ Oporin (ἀρ. 4) ὅπως τὴν διόρθωση τῆς ἀκτογραμμῆς τῆς Ζακύνθου ἢ τὴν τετραπλὴ κλίμακα.

άρ. 8. *Nicolai Gerbelij Phorcensis pro declaratione picturae sive descriptionis Graeciae Sophiani libri VII, Nicolai Gerbelij Phorcensis, pro declaratione picturae siue descriptionis Graeciae Sophiani, libri septem: Quae uero singulis libris tractentur, statim post nuncupatoriam epistolam ad clarissimos heroes Do. Wilhelmum & Othonem, comites ab Eberstein, proprio elencho indicabitur..., Basiliae, Johannes Oporin, 1550.*

Ἡ ἔκδοση τοῦ χάρτη καὶ τῶν ἐξαρτημάτων του στὴ Βασιλεία (1545, ἀρ. 4, 5 καὶ 6) φαίνεται ὅτι ἀποτέλεσε μεγάλη ἐπιτυχία. Ὁ Johannes Oporin παρήγγειλε στὸν Nicolaus Gerbel ἓναν νέο, πληρέστερο καὶ ἀναλυτικότερο εἰσαγωγικὸ σχολιασμὸ τοῦ χάρτη. Τὸ ἔργο κυκλοφόρησε στὰ 1550. Πρὸ-

75. Βλ. Zacharakis, 1992 (ἐδῶ, σμ. 54), 2348.

κειται για έναν τόμο 300 σελίδων, για μια αναλυτική ιστορική γεωγραφία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Ἡ ἔκδοση τοῦ 1545 ἔχει ἐνισχυθεῖ με θεματικά κεφάλαια, ἀφιερωμένα στίς θάλασσες, στοὺς κόλπους, τὰ ὄρη, τοὺς ποταμούς, τίς φυλές, τίς γλώσσες, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Ἐνδιαφέρουσα προσθήκη στὴν «Εἰσαγωγή» τοῦ Gerbel ἀποτελοῦν οἱ ἀναλυτικὲς ὁδηγίες γιὰ τὸν χρωματισμὸ τοῦ χάρτη:⁷⁶ Τὰ ὄρια τῶν ἐπαρχιῶν με κόκκινο ἢ μαβλί (subroburo, violaceo), ἀνάλογα με τὴν ἱεράρχησή τους στὴ διοικητικὴ δομὴ, τὴν θάλασσα με θαλασσί (caeruleo), τὰ βουνα νὰ ἀφεθοῦν λευκά καὶ τὰ ποτάμια με γαλάζιο (veneto), τὰ δάση «ὅπως ἀποφασισθεῖ» καὶ οἱ πόλεις καὶ τὰ χωριά με βιολετί (ferrugineus color).

Ἡ νέα ἔκδοση δὲν εἶναι εἰκονογραφημένη. Περιλαμβάνει μόνον στίς σελίδες 25 καὶ 38 δύο μνημονικὰ χαρτογραφικὰ γραφήματα ποὺ σχετίζονται με τὸ σχῆμα τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἔκδοση περιλαμβάνει μιὰ ἐκτενὴ εἰσαγωγικὴ ἐλεγεία ποὺ συνέθεσε ὁ οὐμανιστὴς Abraham Loescherius, μεταφραστὴς τοῦ Παυσανία (Βασιλεία, Johannes Oporin, 1550).

ἀρ. 9. ?[*Descriptio nova totius Graeciae per Nicolaum Sophianum, Basiliae, Johannes Oporin, 1550.*]

Ἡ νέα «Εἰσαγωγή» τοῦ Gerbel (ἀρ. 8) συνόδευε, ἐνδεχομένως, μιὰν ἐπανεκδοση τοῦ χάρτη. Ἡ ἐπανεκδοση αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν πανομοιότυπη με ἐκείνη τοῦ 1545 (ἀρ. 4), νὰ πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἀνατύπωση στὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἴδιες ξύλινες μῆτρες.⁷⁷ Παράλληλα, ὁ Johannes Oporin παρήγγειλε στὸν Christoph Schweicker καὶ νέες εἰκόνες τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Οἱ εἰκόνες ἦταν ἔτοιμες στὰ 1547.⁷⁸ Καθὼς ἡ ἔκδοση τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel δὲν εἶναι εἰκονογραφημένη, οἱ εἰκόνες πρέπει νὰ κυκλοφόρησαν τυπωμένες σὲ ξεχωριστὸ φύλλο (ἢ φύλλα) ποὺ συνόδευε τὸν χάρτη. Ἡ παρουσία τῆς ἄνω πλευρᾶς ἐνὸς πλαισίου στὸ κάτω μέρος τῶν δύο σωζόμενων ἀντιτύπων τοῦ χάρτη με χρονολογία ἔκδοσης 1545 (ἀρ. 4) ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ τὰ δύο ἀντίτυπα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνατύπωση τοῦ 1550. Στὴν περίπτωση ποὺ ἰσχύει ἡ ὑπόθεσή μας, ἡ ἀνατύπωση τοῦ 1550 ἔφερε τὴν χρονολογία 1545.

76. N. Gerbel, *Pro declaratione picturae sive descriptionis Graeciae Sophiani*, σ. 8-9.

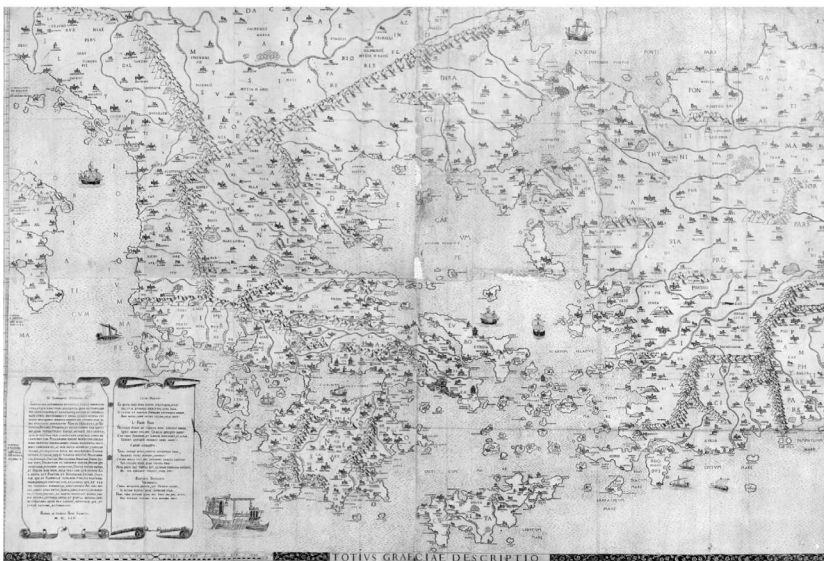
77. Bl. Hieronymus, *Basler Buchillustration* (ἐδῶ, σμ. 53), σ. 542.

78. Bl. Karrow, «Nicolaos Sophianos» (ἐδῶ, σμ. 3), σ. 496.

άρ. 10. *Totius Graeciae descriptio. Romae in templo Boni Eventus (=Antonio Blado), M.D.LII (1552).*

(βλ. εικόνα 2)

Στὰ 1552 κυκλοφορεῖ στὴ Ρώμη μιὰ νέα ἔκδοση τοῦ χάρτη ἐνδεχομένως ἀπὸ τὸν Antonio Blado («Romae, in templo Boni Eventus. M.D.LII»), μιὰ κομψὴ χαλκογραφία σὲ τέσσερα φύλλα, συνολικῶν διαστάσεων 1000 x 735 χιλ. Ἡ νέα ἔκδοση ἐνδέχεται νὰ ἀποτελεῖ πρωτοβουλία τοῦ Antonio Blado, καθὼς τὸ τυπογραφικὸ σῆμα ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν ἔκδοση. Σὲ δύο ἀνοικτὰ εἰλητάρια στὸ κάτω ἀριστερὸ μέρος τοῦ χάρτη, παρατίθεται αὐτούσιο τὸ κείμενο τῆς προσφώνησης τοῦ Σοφιανοῦ πρὸς τὸν ἀναγνώστη, ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1545 μὲ μόνη ἀλλαγὴ ἐκείνη τῆς ἡμερομηνίας (βλ. ἀρ. 4) καὶ τὰ τέσσερα ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὸν Σοφiano.⁷⁹

Εἰκόνα 2

79. Leon Marsus: En quota pars orbis, donum spectabile, lucet / Hic, ut in aethero menstrua luna polo. / Si totum ut partem, Sophiane, effinxeris orbem, / Pars modo lunae instar lucida, solis erit. L. Faber Phan.: Nicoleos Asiam his chartis nunc explicat omnem, / Queis debet pulchri Graecia quicquid habet. / Cum vero Europam et

Καθώς ἡ ἔκδοσις δὲν περιλαμβάνει τὶς χαρτογραφικὰς βελτιώσεις τῶν ἐκδόσεων τοῦ Oporin (τὶς συγκριτικὰς κλίμακες ἀρχαίων καὶ νέων μονάδων μέτρησης μήκους), ἐνδέχεται νὰ ἀποτελεῖ ἀπλὴ ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Ρώμης (1540), δηλαδὴ νὰ τυπώθηκε ἀπὸ τὶς ἴδιες πλάκες. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸν χάρτη τοῦ 1552 διακρίνεται μιὰ διόρθωσις, στὴν δυτικὴ ἀκτογραμμὴ τῆς Ζακύνθου, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ ὀρθότερο περιγράμμα τοῦ νησιοῦ, ὅπως προτάθηκε στὴν ἔκδοσις τοῦ Oporin (Βασιλεία, 1545, βλ. ἀρ. 4), διόρθωσις ποὺ δὲν ἀκολουθήθηκε στὴν ἔκδοσις τοῦ Vavassore. Στὴν περίπτωσις αὕτη ἡ πρώτη χαμένη ἔκδοσις τοῦ χάρτη (ἀρ. 1) ἦταν χαλκογραφία σὲ τέσσερα φύλλα καὶ τὰ ἐγκωμιαστικὰ ἐπιγράμματα ἀντικατέστησαν στὴν ἔκδοσις τοῦ 1552 τὸ κείμενο τῆς ἀφιέρωσις τῆς πρώτης ἔκδοσις.

Ὁ χάρτης σῴζεται σὲ τρία ἀντίτυπα, ἓνα στὴ συλλογὴ Beans (πρώην συλλογὴ Gottha), στὴν Bibliothèque Nationale de France⁸⁰ καὶ στὴν British Library.⁸¹ Ἐξ αὐτῶν, μόνον τὸ τελευταῖο ἀντίτυπο εἶναι πλῆρες.⁸²

ἀρ. 11. ?[*Descriptio nova totius Graeciae per Nicolaum Sophianum, Basiliae, Johannes Oporin, 1554.*]

Ὁ Robert Karrow, στηριζόμενος σὲ παλαιότερες πηγές, πιθανολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς νέας ἀνατύπωσης τοῦ χάρτη ἀρ. 4 στὰ 1554.⁸³

Libyam describet et astra, / debebit quicquid maximus orbis habet. Faust. Sabaeus: Terra potens armis, virtute potentior omni, / ingeniis dives, moribus, imperio, / Cui par nulla fuit, nec erit, nunc Graecia languet / Tam spoliata bonis quam viduata viris. / Picta brevi hac tabula est quoniam generosa recessit. / Ne sub barbarie viveret, orbe suo. Faustus Buturinus Veronensis: Omnia mutantur, mutata est Graecia solers, / in faciem redigis quam, Sophiane, suam; / nunc vera effigies, quam nec Jovis ira, nec aestus, / nec poterit posthac ulla aboleredies.

80. Cartes et Plans Ge 20179.

81. Maps, 200/57.

82. Βλ. Legrand, *Bibliographie Hellénique* (ἔδω, σημ. 3), σ. 176, ἀρ. 246, Karrow, «Nicolaos Sophianos» (ἔδω, σημ. 3), σ. 496, ἀρ. 71/1.4. Βλ. ἐπίσης R. V. Tooley, «Maps in Italian Atlases of the Sixteenth Century, being a Comparative list of the Italian Maps issued by Lafreri, Forlani, Duchetti, Bertelli and others, found in Atlases», *Imago Mundi* 3 (1939), 32, ἀρ. 278.

83. Karrow (ἔδω, σημ. 3), σ. 497. Ἡ ὑπόθεσις στηρίζεται σὲ ἀναφορὰ τοῦ Lasor Varea (Savonarola), *Universus terrarum orbis scriptorum calamo delineatus*, Πάδοβα 1723, I, σ. 466.

άρ. 12. *Graeciae chorographia. Franciscus Salamanca Lectori... praecipue ex Sophiano, cui totum quicq[uo]d hoc est, acceptum referendum est... Sebastianus a Regibus Clodiensis incidebat.*

Πρό τοῦ 1558, ὁ Βενετὸς Francesco Salamanca ἐξέδωσε στὴν Βενετία μιὰ ἀναπαραγωγὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Giovanni Andrea Vavassore (1545, ἀρ. 7). Ὁ χάρτης εἶναι σὲ δύο φύλλα καὶ ἔχει συνολικὲς διαστάσεις 617 x 408 χιλ. Τὸν χάρτη χαραξε ὁ Sebastianus a Regibus Clodiensis. Μολονότι πρόκειται γιὰ πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ, στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν ἀναγνώστη ὁ Francesco Salamanca ἀναφέρεται στὸν Σοφιανὸ ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες πηγές του.⁸⁴

άρ. 13. *Totius Graeciae descriptio, Romae Vincentij Luchini aeries formis ad Peregrinum, 1558.*

Χαλκογραφία σὲ δύο φύλλα, 624 x 426 χιλ.⁸⁵ Πρόκειται γιὰ σμίκρυνση τῆς ἐκδόσεως τοῦ Antonio Blado (ἀρ. 1 καὶ 10). Κυκλοφόρησε στὰ 1558 στὴν Ρώμη ἀπὸ τὸν ἐκδότη Vincenzo Luchini.

άρ. 14. *Graeciae chorographia. Da Venetia il di 9 di Maggio 1562... Paulo Forlani Veronese,*

Βασίζεται στὴν ἐκδοση τοῦ Salamanca (ἀρ. 12). Δύο χαλκογραφημένα φύλλα, 438 x 592 χιλ. Ἡ ἐκδοση ἀφιερώνεται ἀπὸ τὸν Paolo Forlani στὸν Thomasso Ravenna Franciscus, Guardiano τῆς Grande della Scuola de S. Marco.⁸⁶

άρ. 15. *Totius Graeciae descriptio, Venetijs, 1564 Ferdinando Bertelli aeries formis.*

Στὰ 1564 κυκλοφορεῖ στὴν Βενετία μιὰ νέα ἐκδοση τοῦ χάρτη, σὲ δύο φύλλα διαστάσεων 624 x 395 χιλ., χαλκογραφημένη ἀπὸ τὸν Domenico Zenoni. Ἐκδότης ὁ Fernando Bertelli.⁸⁷

84. Tooley (ἐδῶ, σημ. 82), ἀρ. 284. Karrow, 71/1.5. Zacharakis (ἐδῶ, σημ. 54), 2046.

85. Tooley ὁ.π., ἀρ. 279. Karrow, 71/1.6. Zacharakis, 1387.

86. Tooley ὁ.π., ἀρ. 285. Zacharakis, 1028.

87. Tooley ὁ.π., ἀρ. 286. Karrow, 71/1.7. Zacharakis, 226, πίνakas 35.

άρ. 16. *Totius Graeciae descriptio. Venetiis I.F. Camotii aeries formis ad signum Pyramidis MDLXVI.*

Δύο χαλκογραφημένα φύλλα, 630 x 400 χιλ., τυπωμένα στην Βενετία, στὰ 1566, ἀπὸ τὸν Giovanni Francesco Camocio.⁸⁸ Σὲ ὁρισμένα ἀντίτυπα τοῦ χάρτη ἀναγράφεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χαράκτη P.[aolo] Forlani Veroniensis.⁸⁹

άρ. 17. *Totius Graeciae descriptio, D. Bertelli aereis formis... 1569.*

Χαλκογραφία 620 x 390 χιλ., δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Donato Bertelli. Πρόκειται γιὰ ἀνατύπωση τοῦ χάρτη ποὺ δημοσίευσε ὁ Fernando Bertelli πέντε χρόνια ἐνωρίτερα (βλ. ἀρ. 15). Ὁ Donato Bertelli ἦταν ἀδελφὸς τοῦ Fernando. Συχνὰ χρησιμοποιοῦσαν τὶς ἴδιες χαλκογραφικὲς πλάκες, ἀλλάζοντας μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη.⁹⁰

άρ. 18. *Totius Graeciae descriptio. Romae, 1570 typis Antonis Lafreri.*

Τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ ἐπανεξέδωσε στὴ Ρώμη ὁ Antonio Lafreri στὰ 1570. Εἶναι χαλκογραφημένος καὶ οἱ διαστάσεις του εἶναι 620 x 390 χιλ. Συνοδεύονται ἀπὸ μιὰ νέα ἐκδοση τοῦ πίνακα τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν (ἀρ. 19).⁹¹

άρ. 19. *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis a N. Sophiano iam aeditae. Romae, typis A. Lafreri, 1570.*

Τὴν ἐκδοση τοῦ 1570 (ἀρ. 18) συνόδευε καὶ ἓνας νέος πίνακας ἀρχαίων καὶ νεότερων τοπωνυμικῶν ἀντιστοιχιῶν. Στὸν πίνακα αὐτὸν οἱ θέσεις τῶν το-

88. Tooley ὁ.π., ἀρ. 288. Karrow, 71/1.8. Zacharakis, 534.

89. Zacharakis, 1030.

90. Zacharakis, 195.

91. Anna Avraméa, «Une source méconnue. La liste des noms anciens et modernes de la Grèce par Giacomo Gastaldi», *Studia Balcanica* 10 (1975), σ. 175 σημείωση 2, δίνει τὸν ἀριθμὸ καταλόγου τοῦ χάρτη στὴν Bibliothèque Nationale de France: Rés. Ge DD 1140 (34, 35, 37, 57), fol. 62. Βλ. ἐπίσης Zacharakis, 1210.

πωνυμίων στὸν χάρτη ἐντοπίζονται βάσει τῶν γεωγραφικῶν τους συντεταγμένων.⁹²

ἀρ. 20. *Graeciae chorographia. Franciscus Salamanca Lectori... Romae, Claudii Duchetti formis.*

Ἐπαναχάραξη τῆς ἐκδοσης τοῦ Salamanca (ἀρ. 12) ἀπὸ τὸν Claudio Duchetti. Ἡ ἐκδοση πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε μετὰ τὸ 1570.⁹³

ἀρ. 21. Ἑλλάς, *Graecia Sophiani. Abrahamo Ortelio descriptore.*

Στὰ 1579, ὁ Abraham Ortelius συμπεριέλαβε στὸ ἱστορικὸ παράρτημα τοῦ *Theatrum Orbis Terrarum*, τὸ *Parergon*, τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ. Εἶναι μιὰ χαλκογραφία διαστάσεων 350 x 500 χιλ. καὶ συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ συνοπτικὴ ἱστορικὴ περιγραφή, ἣ ὁποία ἀναφέρεται στοὺς ποικίλους γεωγραφικοὺς ὀρισμοὺς τῆς Ἑλλάδας καὶ τὴν σύντομὴ περιγραφή τῶν περιοχῶν ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μνεία ἀρχαίων πηγῶν ποὺ ὀρίζουν τὴν Ἑλλάδα ὡς «εὐρωπαϊκὴ» καὶ «ἀσιατικὴ».⁹⁴

Ὁ χάρτης περιλήφθηκε σὲ ὅλες τὶς διαδοχικὲς ἐκδόσεις τοῦ *Parergon* (25 ἐκδόσεις ἀνάμεσα στὰ 1579 καὶ τὰ 1624) καὶ υἱοθετήθηκε ἀπὸ μιὰ σειρὰ χαρτογράφων καὶ ἐκδοτῶν χαρτῶν τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰώνα. Τὸν χάρτη ἐξέδωσε στὴν Ἀμβέρσα καὶ ὁ Ioducus Hondius (1618-1619), μὲ τίτλο Ἑλλάς, *Graecia Sophiani. Ex conatibus Geographicis Abrahami Ortelii Antuerpiensis. Anno 1596.* Ἀκολούθησαν ἐκδόσεις ἀπὸ τὸν ἀρχαιοδίφη γεωγράφο καὶ χαρτογράφο Petrus Bertius στὸν ἱστορικὸ τοῦ ἄτλαντα *Theatrum Geographiae Veteris*, Lugduni Batavorum, 1618-1619. Ἀκολουθοῦν ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ἀπὸ τοὺς Ph. Cluverius (1624), J. Speed (1627, 1646), Henri le Roy (1636), J. Boisseau (1643), J. Jansonius (1651), G. Hornius (1654), C. Jollain (1668), Petrus Van der Aa (1699 -βλ. ἀρ. 24, καὶ 1729), H. Moll (1716) κ.ἄ.

92. Avraméa, ὁ.π., σ. 175 σημείωση 2. Karrow, (ἐδῶ, σημ. 3), 71/B.1, 498.

93. Ἀντίτυπο τῆς ἐκδοσης φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ἀρ. κατ. 26771 καὶ 26772.

94. Karrow, 71/1.9; Zacharakis, 1616.

άρ. 22. *Descriptio nova totius Graeciae per Nicolaum Sophianum, Basiliae, Johannes Schroeterus, 1 Januar 1601.*

Στὰ 1601, οἱ κληρονόμοι τοῦ στόκ τοῦ Oporin στὴ Βασιλεία ἀνατυπώνουν ἀπὸ τὶς ξύλινες μῆτρες τοῦ 1544 τὸν χάρτη τοῦ Σοφιανοῦ. Εἶναι μιὰ ξυλογραφία σὲ ὀκτὼ φύλλα, συνολικῶν διαστάσεων 770 x 1115 χιλ. Στὴν ἐπανεκδόση αὐτῆς, ἡ ἀφιέρωση τοῦ Oporin στὸν Κόσμο τῶν Μεδίκων καὶ ἡ προσφώνηση τοῦ Σοφιανοῦ πρὸς τὸν ἀναγνώστη (βλ. ἀρ. 4) ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰ ἀφιέρωση στὸν σημαίνοντα ἀρχαιοδίφη καὶ πολιτικὸ τῆς Βασιλείας Andreas Ryffio καὶ μιὰ περιγραφὴ τοῦ χάρτη ἀπὸ τὸν ἐκδότη Jacobus Grasserus. Τὴν ἐκτύπωση ἀνέλαβε ὁ Johannes Schroeterus. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ χάρτης τυπώθηκε τὴν πρώτη μέρα τοῦ 17ου αἰώνα (1η Ἰανουαρίου 1601).⁹⁵

άρ. 23. *Graeciae chorographia. Franciscus Salamanca Lectori... Romae, Claudii Duchetti formis. Henricus van Schoel formis romae 1602.*

Ἐπανεκδόση τοῦ χάρτη ἀρ. 20 ἀπὸ τὸν Henricus van Schoel, κληρονόμο τοῦ στόκ τοῦ Duchetti.⁹⁶

άρ. 24. *Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani praefatio. In qua docetur, quem fructum, quamque voluptatem allatura sit haec pictura studiosis, si diligenter eam cum Historicorum, Poëtarum, Geographorumque scriptis contulerint. Eiusdem de situ, nominibus & regionibus Graeciae perbrevis in picturam Sophiani introductio. Item Celebrium aliquot urbium descriptiones. Eiusdem Gerbelij canon, quomodo, & in quot partes Picturae huius longitudo partienda sit... Regionum, montium, fluviorum, insularum, urbium, locorumque omnium in Pictura nominatorum Index. Lugduni Batavorum, P. et B. Van der Aa, 1699.*

Στὰ 1699 ἐπανεκδόθηκε στὸ σύνολό του τὸ ἀρχικὸ ἐγχειρίσμα τοῦ Oporin

95. Karrow, 71/1.11. Zacharakis, 2242 note. Hieronymus, *Griechischer Geist* (ἔδῶ, σημ. 53), GG 292.

96. Βλ. Albert Ganado, «Description of a Splendid Collection of 950 maps and views of the Sixteenth and Seventeenth centuries at the National Library of Malta», *Proceedings of History Week 1992*, Μάλτα, The Malta Historical Society, 1994, σ. 137-228, εἰδικότερα στὴν σελίδα 195.

τοῦ 1545 ἀπὸ τὸν ἀρχαιοδίφη Jacobus Gronovius, στὸν τέταρτο τόμο τοῦ *Thesaurus Graecarum Antiquitatum* (Leyden, Van der Aa). Ἡ ἐπανέκδοση τοῦ Gronovius περιλαμβάνει τὴν Graecia Sophiani τοῦ Abraham Ortelius χαραγμένη ἀπὸ τὸν Van der Aa (χαλκογραφία σὲ ἓνα φύλλο, 347 x 489 χιλ.),⁹⁷ τὸ κείμενο τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση (1545) καὶ 21 ἀπόψεις ἐλληνικῶν πόλεων, σὲ 7 χωριστὰ φύλλα, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει τρεῖς ἀπόψεις. Οἱ εἰκόνες αὐτὲς εἶναι σχεδιασμένες ἀπὸ τὸν φλαμανδὸ καλλιτέχνη I. Goeree καὶ βασίζονται (χωρὶς ὅμως νὰ τίς ἀντιγράφουν) στὶς εἰκόνες ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Christoph Schweicker γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Gerbel τοῦ 1545. Ὁ *Thesaurus Graecarum Antiquitatum* ἐπανεκδόθηκε στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν B. Javarina στὰ 1732-37.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ

97. Zacharakis, 42.